

A/400

A TŐKÉS GAZDÁLKODÁS ELEMEINEK KIALAKULÁSA A REFORMKORI
FEJÉR MEGYÉBEN

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

KÉSZITETTE: SZABÓ MÁRIA GYÖNGYVÉR

Fejér megye gazdaságföldrajzi jellemzői

Fejér megye földrajzi jellemzői

Fejér megye a Dunántúl észak-keleti részén terül el. A megyét több fontos kereskedelmi utvonál szeli át. Földrajzi viszonyai alapján két tájegységet különböztetünk meg:

1. Az északi erdős-hegyes vidéket: a Budai és a Velencei hegység, a Vértes, a Bakony és a Balaton-Felvidék nyulványai.

2. Az alföld jellegű Sárrét, amelynek keleti részén az árvíz által nem veszélyeztetett dombokra épült Székesfehérvár városa. Székesfehérvártól keletre helyezkedik el a Velencei tó, amely erősen mocsaras, vízállása rendkívül ingadozó. Korszakunkban kb. 5000 holdat borított víz.¹

Természetes tavakat találhatunk ekkor még Fornán, Pákozdon, Kisperkátán, Alapon és Sárkeresztúron. A Duna mellett a Sárvíz a megye legjelentősebb folyóvize. Szabályozására 1811 és 1825 között került sor. Ennek során 100 km² területű mocsarat csapoltak le.²

A megye területe 1853-ban 962 288 m.hold volt. Keleti határa a Duna, észak-keleti a Budai hegység, északi a Vértes gerince, nyugati határai a Bakony és a Balaton-Felvidék, míg délen nincs természetes határa, a Sárvíz völgye mentén a megyehatárt az uradalmak határai szabják meg.

A település történeti adatok szerint a török hódítás következményei még a XIX. században is érezhetők. Acsády 1720-ban 20702 főben adja meg a gyéren lakott megye lakosainak számát, 1780-ban 110 784 főben.³ Fényes Elek 1846-ban 184 396 lakost állapít meg. Székesfehérvár lakosainak száma 1846-ban 18 027. A megyeszékhely mellett

jelentős számúak a mezőváros jellegű piacközpontok. 1830-ban legnépesebb Mór, 6418 lakossal, négyezernél többen lakták Ercsit, Csákvárt, Lovasberényt /4263/, Bicskét. Háromezernél többen laktak Adonyban, Seregélyesen, Sárbogárdon, Kálózson. Két és háromezer lakos közöttiek Vál, Cece, Érd, Dunapentele. Bodajk, Sárosd, Martonvásár lakosainak száma ezer körül lehetett.⁴

A megye a legtisztább magyarlakta területek közé tartozik. Lakosainak kb. 80 %-a magyar, ezenkívül élnek itt német, szlovák, horvát, szerb, görög és zsidó lakosok is.

Fejér megye gazdasági tájegységei

Az összterületből 507 000 h szántó	53,6 %
89 500 h rét	9,5 %
177 000 h erdő	10,5 %
60 000 h nádas	6,0 % ⁵

Egy 1869. évi statisztika a következő módon húzza meg a gazdasági körzetek határait: /A felosztás alapja a művelési szerkezet./⁶

A favidék a megye északi, északnyugati részén /Bakony, Vértes/ Mór, Csákvár, Bodajk, Isztimér mezővárosokkal, közöttük terül el még 21 falu és 30 major. Itt található a megye erdőállományának 67 %-a.

A borvidék a Váli völgy, a Velencei hegység és a Duna-mellék löszös részei közti terület. A megye szőlőterületéből 14 502 m.hold /kétharmadnyi!/ itt van. Szintén négy mezőváros: Bicske, Vál, Érd, Lovasberény található e körzetben, ezenkívül Székesfehérvár szabad királyi város, továbbá 85 falu és major.

A gabonavidék alkotja a megye területének kétharmadát. Főleg szántó, legelő, rét. Kavés az erdő, szőlőkulturája nem számottevő. Talaja 90 %-ban humusz, 10 %-a sárréti iszapos talaj. Kilenc mezővárosa van: Seregélyes, Sárosp, Martonvásár és Sárbogárd, Adony, Cece, Dunapentele, Ercsi, Kálóz, valamint 22 falu és 177 major.

A megyét több fontos kereskedelmi út szeli át.⁷

Országos utvonalak

A Budát Grátz^ccal összekötő - Székesfehérváron, Veszpré-

men át haladó-út, amelynek vásárcőzpontja Székesfehérvár.

A Budáról Eszék felé haladó - Érd, Adony, Rácalmás, Dunapentele helységeket érintő - út. Dunapentele és Adony mezővárosok országos és heti vásárok tartási jogával rendelkeznek. A Duna mint olcsó és gyors szállítást biztosító tényező /gabona, malom/, Pest közelsége jó piaci keresletet jelent.

A Buda - Győr - Bécs útvonal Bicskét érinti.

Megyei utak

1. Martonvásár - Ráckeresztúr - Ercsi /országos vásár/
2. Dunapentele - Székesfehérvár - Seregélyes /országos vásár/ - Perkáta,
3. Győr - Székesfehérvár - Szekszárd: a bor és favidék összekötője, felső szakaszán Mór /országos vásár/, alsó szakaszán Sárbogárd - Sárosd - Káloz /országos vásár/,
4. Esztergom - Székesfehérvár útvonal Bicskén át,
5. Isztimér - Lovasberény - Vál /országos vásár/ - Csákvár /heti vásár tartási joggal élt/.

Fejér megye pusztáinak és falvainak
jogviszonyai

Az egykori nemesi birtokosok rendi csőportjai

Nagybirtok

A. Világi nagybirtok

Az 1754. évi összeírás 13 főnemest említ.⁸ 1809-ben 17, 1828 és 1843-ban 32 család található a megyében. Korszakunkban a Batthyány család, a Zichy, a Lilien, az Eszterházy család, valamint Habsburg József rendelkezik 10 000 holdnál nagyobb birtokkal a megyében.

Habsburg József főherceg alcsuti uradalma mintegy 18 850 h. Lilien báró Ercsi központtal ^{a 18. g. ny. sz.} 23-24 000 holdat bir.⁹

Eszterházy Miklós tatai uradalma 59 948,63 h, gesztesi /Komárom megye/ 87 658,39 h. Ehhez járult még a magyaróvári uradalom.¹⁰

A Zichy család 70 000 holdnyi birtokteste a legnagyobb a megyében. Ehhez csatlakozik Palota központtal a Veszprém megyei, az urkúti, az oroszvári, a lébényszentmiklósi, nagyvázsonyi, mecséri, szentpéteri, padragi, ürgédi, komáromi uradalmak.

A gr. Batthyány családból Kázmér tulajdona a bicskei, a sármelléki jószág. A megyén kívül a sellyei, az uszogi és a kishéri uradalom. Batthyány Fülöp hercege az érdi uradalom, de birtokainak többsége Tolna megyében van.

A martonvásári uradalom a Brunswick család kezén 4-5000 hold között mozgott.¹¹

B. Egyházi nagybirtok

1. Világiak: fehérvári, káptalan etyeki, gyurói, sukorói, pákozdi barátházi birtoka;
fehérvári őrkanonok sóskuti birtoka /el-
enyésző jelentősége van, a custodiátus
birtokai szinte teljes egészében Somogy
megyében találhatók/;
a veszprémi káptalan fülei uradalma
a fehérvári püspökség sárkeresztúri bir-
toka
a felsőőrsi prépost dinnyési birtoka

2. Szerzetes: a zirci, pilisi, pásztói cisztercita
apátság előszállási uradalma 34 180 kh¹²

Az 1869-es adatok szerint az 1000 holdnál nagyobb /1200□/
birtok összterülete 571913 kh, ebből 55 563 kh egyházi
tulajdonban van.¹³

Középbirtokosok:

Salamon, Jankovics, Meszlényi, Fiáth, Miskei, Kutas csalá-
dok. Az 1828. évi összeírás 80 előkelőbb nemest említ.¹⁴
Ezek a családok a megyei hivatalokban tevékenykedtek.
Legtöbben osztályos atyafiságokat hoztak létre.

Ebből az	50- 100	holdas	birtokok	összterülete	33928 kh,
	100- 300	"	"	"	30866 kh,
	300-100	"	"	"	59007 kh

azaz 745 család kezén mintegy 123 801 kh föld található.¹⁵

Középbirtokos osztályos atyafiak

Három körzetben található:

1. Vértes hegység, Velencei tó: Csabdi, Ó és Újbarok,

Bodmér, Felcsut, Doboz, Tabajd, Vál, Kuldó, Zámor, Kajászó, Szentivány, Kápolnásnyék, Velen-
ce, Gárdony

2. Sárvíz csatorna: Csór, Jenő, Csősz, Aba, Sárszentke-
resztúr, Töbörzsök, Cece, Igar, Alap, Szentiván

3. A Duna környéke: Kis-Apostag, Baracs, Dunapentele,
Rácalmás, Daja, Ráckeresztur, Baracska, Batta¹⁶

Jobbágytelken élő nemesek csoportja

Kevés kivétellel a töredéktelkes jobbágy, zsellér társadalmi szintjén éltek. Az 1828. évi statisztika szerint 4529 szegény¹⁷ sorsu család élt Fejér megyében.

Fejér megye nem nemes népessége

Urbariális népesség

Az 1848. évi jobbágyszabadság 74 helységre vonatkozott. Sárszentágota taksás helység volt, így később jelentős megváltási összeget kellett fizetnie. Az úrbéres népesség kötöttség szerinti megoszlása a következő volt az 1768. évi úrbéri szabályozás idején:¹⁷

	Helység száma		Úrbéresek száma	
örökös	21	28,77 %	1764	25,22 %
szabad	36	49,31 %	3195	45,69 %
vegyes	16	21,92 %	2034	29,09 %
összesen	73	100,00 %	6993	100,00 %
Telkes	5380	76,94 %		
Házasszalló	1229	17,57 %		
Házatlan szalló	384	5,49 %		
-1 1/2	48	0,89 %		
1 1/2-1	126	2,34 %		
1 -3/4	192	3,57 %		
3/4 -1/2	412	7,66 %		
1/2 -1/4	1294	24,05 %		
1/4 -1/8	2299	42,73 %		
1/8	1009	18,76 %		
	5380	100,00 %		

A telki állomány megoszlása az úrbéresek kezén¹⁸

belsőség	szántó	rét	összes	
3 153	78 846	9 124	90 763	telkes
95,23 %	99,21 %	98,94 %	99,04 %	
158	623	98	879	zsellér
4,47 %	0,79 %	1,06 %	0,96 %	

Allodiális státúszu népesség

Az 1828.évi országos összeírás szerint 4198 főnyi az allódiáumokon élő családfők száma. Körülbelül hatvanra tehető a lakott, allódiális kezelésű puszták száma. Az előszállási uradalomban 1815-ben 170 konvenciós cseléd, 209 évbéres; 1847-ben 401 évbéres és 322 konvenciós cseléd volt. A tatai és gesztesi uradalomban 6-800 körül mozgott az alkalmazottak száma. A martonvásári uradalom 60 főt alkalmazott állandóan, idénymunkákra /aratás - Budáról, kasszás felvidékről / hozatott embereket minden évben. Az ercsi uradalom szintén a Felvidékről fogadott felaratókat, a mocsárlecsapolást a budai gránátosokból kikerülő napszámosokkal végeztette.¹⁹

Zsidóság

Külön fejezetet érdemel a megyében élő zsidóság életkörülményeinek vizsgálata. Számuk változó, fokozatosan

emelkedik. 1736-ban 170, 1781-ben 970, 1798-ban 1458, 1817-ben 1959, 1819-ben 2111, 1830-ban 2494, 1848-ban 3857 a zsidók lélekszáma.²⁰

Népesebb zsidó települések:

Hely	1736	1781	1798	1817	1819	1830	1848
Cece	-	102	163	128	153	262	358
Kajászó	-	84	98	124	72	150	291
Mór	27	83	105	98	117	159	338
Sárbogárd	-	90	139	163	161	202	180
Lovasberény	95	214	272	789	542	482	608
	122	573	777	1302	1045	1255	1775

A zsidóság mint kis és nagykereskedő, iparos tevékenykedett, anyagi körülményeit tekintve széles rétegződés jellemzi, a több ezer forintnyi tőkével rendelkezőtől a nyomorgó batyuzó kereskedőig sokféle vagyoni kategória állapítható meg. Helyzetük jogilag bizonytalan, a magyar társadalom megtűrt rétegei, 1830-tól betelepedésük feltételéhez kötött, azonban a földesuraknak anyagi érdeke fűződik betelepedésükhöz. Gyakran kölcsönöztek nagyobb összegeket a földesuraknak is, amelyet nem tudtak mindig visszaszerezni. Letelepelési engedély hiányában helyzetük nehéz volt, vállalkozásaik nagy kockázattal jártak.

A gazdálkodás szerkezete a reformkori
Fejér megyében

A nagybirtok gazdálkodási rendje Fejér megyében

Az iparosodó, izmosodó Nyugat-Európában a XVIII-XIX. század fordulóján megteremtődtek a modern gyáripár kialakulásának alapfeltételei. Kelet-Európában a XVI. századi visszahanyatlás, az ipari termelés és városiasodás megrekedése után ekkor bizonyos mozgás észlelhető. A mezőgazdaság árutermelésének megélénkülése nem utolsó sorban a nyugati ipari forradalom függvényeként ment végbe. Már korábban, a manufaktúra-korszak létrejötté idején kialakult az alapvető regionális megosztottság Nyugat-Közép- és Kelet-Európa között. A XIX. századi ipari forradalom „már olyan igényeket támaszt az agrárszállítókkal szemben, hogy azokat csak az elmaradott, jobbágyi robotmunkára épülő kelet-európai mezőgazdaság forradalmi átalakítása, bér munkára való berendezkedése, meginduló gépesítése elégítheti ki.”²¹ A külső piac felé forduló mezőgazdasági tőkésedés, a politikai függésből következő merkantil-politika negatív hatásai, a hitel-lehetőségek korlátai, a modern hitelszervezet hiánya, az elavult tulajdonviszonyok, a közlekedés középkori állapota - csak néhány a közül a sok akadály közül, amelyek a modern gazdaság kialakulásának gátját képezik. A gyenge belső tőkefelhalmozódás egyik oka a nagybirtok parazita, pazarló volta.

Az ország különböző részein különböző volt a mezőgazdaság fejlettségi szintje. A központi területeken megindult a tőkés gazdálkodásra való áttérés. A peremvidékeken az egészségtelen földbirtokmegosztás jellemző, míg a központi területeken az árutermelésre alkalmas úrbéres parasztgazdaságok is megtalálhatók. Míg az északi, peremterületek satnya, művelésre alkalmatlan telkei csak nyomorszínvona-

lat tudtak biztosítani, addig az ország középső részein az árutermelés bizonyos foka is kialakult. A termelékenység alacsony foka, a termelőerők rendkívüli fejletlensége miatt a paraszti felhalmozásban csak az állattenyésztés jöhetett számításba.

Az elmaradottabb területek az állandó nyomor miatt a magyar társadalom neuralgikus gócai voltak - amelyet fokoztak a kedvezőbb politikai feltételek / a galíciai osztályharcok hevessege, az állandó török elleni küzdelmek besugárzása/ -, ezeket is meghaladta időnként az uradalmak elleni, az allódizálás megállításaért vívott harc. Míg a peremvidékek egyre több és több embert voltak képtelenek eltartani, a középső részek munkaerő hiánnyal küszködtek. Azonban megszüntetésére hatékony intézkedés nem történt. A pénzügyi feltételek mellett a súlyos letelepedési feltételek, az erős vallási és nyelvi kényszer a legfőbb akadály.

Fejér megye földrajzilag és gazdaságilag is az ország központi területeihez tartozik. Földjeinek minősége viszonylag jó, a földek mintegy 59 %-a I. vetőbe, 36 % II., 5 %-a III. vetőbe tartozik az 1768. évi felmérés szerint.²²

Noha az úrbéres lakosság jelentős része töredéktelkes, a megélhetést nem biztosítja. Viszont a hatalmas uradalmak modernizálása jelentős munkaerőszükségletet teremtett, s bár súlyos többletmunkáért, de az úrbéres illetőségen felül is tudnak földet szerezni. A megyére is jellemző a nagyarányú munkaerőhiány. Állandó jelleggel foglalkoztatnak idénymunkásokat. Ugyanakkor a kedvező földrajzi fekvés, előnyös kereskedelmi lehetőségek a jobbágyi árutermelésre is ösztönzőleg hatottak. Nem véletlen, hogy hirtelen megszaporodott a mezővárosok száma is. A földrajzi fekvés még egy előnyt is adott: könnyen szerezhettek a megyén kívül is jobban megfizetett munkát /a budai szőlőkben/, a közvetítő kereskedelembe is bekapcsolódhattak.

Szőlőművelésre alkalmas földeket szinte a megye egész területén bérelhettek a jobbágyok, ami a zsellérek számára a megélhetés alapvető forrása volt.

Az ercsi uradalom

Az ercsi uradalom a Szapáry család tulajdonában volt. 90 000 váltó forintért vette saját kezébe Lilien a birtokot, amely mintegy 23-24 000 holdnyi allodiumból és 2877 hold úrbéri földből állt.

1795-ig, amíg Lilien bérbe nem vette a birtokot, addig birkás bérlők kezén volt. A hagyományos gazdálkodás felbontására ő tette meg az első kísérleteket, hozzátehetjük - sikerrel.

Lilien először szétválasztotta a majorsági és urbáriális földeket, a legelőközösségeket azonban még meghagyta. 8 egyforma gazdaságot hozott létre, középen a majorokkal. Ugy építette fel a gazdasági épületeket, hogy azok megfelelő távolságban legyenek egymástól, az esetleges tűz elterjedésének megakadályozására. A hajdú-, kocsis-, béres-, juhász-, kanászlak, ököristálló, szekérszin, pálinkaház, juhakol és szárazmalom körül annyi legelő volt, hogy rossz időjárás esetén a juhoknak legyen elegendő legelő.

Lilien a birtokba "10-15 év alatt mint bérlő mintegy fél-millió pengőforintot fektetett."²³

A modernizáláshoz megfelelő munkaerőre volt szükség. Birtokára megpróbált új munkaerőt telepíteni. Míg 1768-ban 112 telkes, 68 házas zsellér volt, 80 28/32 telekkel, 1828-ban 161 telkes jobbágyot, 257 házas, 24 házatlan zsellércsaládfőt írtak össze 109⁵/₈ telekkel. 42 családfő neve nem szerepel az urbáriális státuszuak között, valószínűleg az allodiumból kaptak részes művelésre földet. Az iváncsai pusztán 196 családfő lakott, közöttük 54 allodiális házas, 142 házatlan zsellércsaládfő.²⁴

Ez a munkaerő állt az uradalom rendelkezésére. Természetesen idénymunkák idején ez is kevésnek bizonyult. Szükség

volt idegen munkaerő beszerzésére is." Aratókat rendszerint Budáról hozatott. Kaszásait rendszerint a Felvidékről fogadta 5-6 hétre, átlagos bérek és ellátás mellett. A birtokrendezéssel kapcsolatosan sok árkolást, faültetést, mocsárlecsapolást végeztetett a budai gránátosokból kikerülő napszámos katonákkal, akiket nyilván József nádor engedélyével szerződtetett. Munkáskéz nyérése céljából minden pusztán 240-250 holdat bérbe adott munkateljesítés fejében."²⁵

Állatállomány

Igaerő: 1-1 átlagosan 3000 holdnyi terjedelmű gazdaság igásállománya 70-80 db ökör és 12 igásló volt. Az ökröket szántásra, vetésre, takarásra, a lovakat a gabonának Ercsibe fuvarozására és a kapásnövények géppel való mivélésére használták. Minden munkánál két ökröt használtak vontatásra az általában szokásos négy vagy hat helyett. Csak széna és trágyahordásnál maradtak meg a régi szokásnál. A marhát és ménest saját gazdaságában tenyésztette. 80 darab mürtzha-²⁵li tehénből állott a csiragulya. Ménese törzanyagát az iregi ménesből szerezte be.

Ezenkívül 3000 juhot és 100-150 sertést tartott egy-egy pusztán. Összességében 16-17 000-re tehető a birkák, 600-700-ra a marhák, 200-250 a ménesbeli és igáslovak, 700-800 darab a sertések száma /a cselédekével együtt/.²⁶

Eszközzel való ellátottság: vasekéket, vasboronákat, sorvetőgépeket szerzett be, Cséplőgépe már a XIX. sz. elején volt. Amikor azonban az ercsi lakosság a gépet felgyűjtotta, többé ilyet nem szerzett be." Az eladni szánt gabona szállítására saját hajót építtetett.

Növénytermesztés: " A legelőkön kívül helyezkedtek el

azok a 10-12 hold terjedelmű földek, számszerint 16 tábla, amelyeket ugartartás nélkül a legbelterjesebben műveltek. Minden gazdaságban ezeken a földeken termelték a festőbuzért és a napraforgót. Mellettük 6 táblán lucernát, kukoricát, burgonyát, cukorrépát, baltacimet és pernyemagot. Ezeken túl voltak a nagy táblák, számszerint 24, egyenként 85 holdnyi terjedelemmel. Itt repcét és burgonyát termeltek, továbbá takarmány- és gabonafélét. A burgonyából pálinkát főztek. A nagy táblákon csak annyi ugart tartottak, amennyit a gazdaság trágyával nem tudott ellátni. A major középpontjától legtávolabb fekvő területek, amelyek fekvésük vagy sovány termőerejük miatt a művelésre legkevesbé voltak alkalmasak, természetes legelőként szolgáltak. Amelyik majorban ilyen hely nem volt, ott vetés útján mesterségesen létesítettek legelőket.

Az ercsi olajmalom számára 5-6000 holdon repcét termelt, 6-700 holdon pedig a pálinkaház foglalkoztatására burgonyát. Kukoricát majorságilag 140-150 holdon termeltek az uradalomban. A természetes rétek a szántóföldeknek csupán 1/8-1/9-ed részét tették, és részben ártérben feküdtek. A mesterséges takarmánytermelés a föld termékenységeivel és a tartott állatok számával arányban állt. Takarmányozási célra lucernát, perjével kevert vereslóherét, bükkönyt, muhart és baltacimet vetettek. A gabonafélék, a szántóföldek nagyobbik felét foglalták el. Festőbuzér és napraforgó az egész uradalomban 150-200 holdon termelt.

. . . Tiszta ugart csupán a szántóföldek 3/24 részén tartott. Évenként rendszeresen a művelés alatt álló föld 1/7-1/8 részét trágyázta."

" A pálinkaház moslékjával etették a sertéseket.

A napraforgóból, repceből készült olajat részben uradalmi boltokban, főleg azonban bécsi bizományosok útján, ottani üzletekben, Pesten és Fehérváron adta el. A szeszt is Bécsben értékesítették, de készült belőle finom likőr, puncsszesz, rum és kölnivíz is. Több éven keresztül Lilien

gabona helyett lisztet adott el." Később saját hajóján vitte Pestre az eladni való gabonát. A gyapjút Londonba vitte, de később sokba került a szállítás. A festőbuzért megszárítva és megőrölve por alakban szállította Prágába.²⁷ 1841-ben téглаépítő házat állíttatott fel az uradalom.²⁸

Nem csoda, hogy Lilien gazdálkodásának hamar híre terjedt. A megye nagybirtokosai felbuzdulva sikerein egymás után vették vissza uradalmaikat a birkás bérlőktől, s azokat felszerelvén hozzáfogtak a gazdálkodás intenzív ^{abb}átalakításához. Nem véletlen, hogy Kis-Bánátnak nevezték. Noha gazdasága átmenetet képezett a feudális és a tőkés birtok között, szerepe felbecsülhetetlen volt. A szakmány munkák bevezetésével akkor egyedül kísérletezett. Ez képezte a munkaerő jelentős részét, bár a robotmunkát még nem tudta kiküszöbölni. Az évi munkaidőből mintegy 20-22000 napot tett ki a robotmunka.

Az előszállási uradalom

A XVIII. sz. végén a nagybirtokokon általános még a naturálgazdaság uralma, de a századforduló francia háborúi árutermelésre ösztönözték a magyar nagybirtokosokat is. Az előszállási uradalom a Sárvíz és a Duna által közrefogott területen Budától 80, Székesfehérvártól 60 km-re fekszik. Területe 34 180 h. Gazdaságilag gyengébben kihasználható, főként legeltetésre alkalmas terület. 1537-ig kun település, majd Szapolyai Sulyok György pécsi püspöknek adományozta, 1541-ben Ferdinánd Horváth Ferencnek. 1548-tól 1688-ig török uralom alatt állt, hász birtok volt, ahol a parasztok jelentős része 100-nál is több juhhal birt. Majd a zirci apátság szerzi meg a birtokot.²⁹

Az előszállási uradalom területéről a török hódítás idején elvándorolt a lakosság. A XVIII. sz. folyamán az uradalom elhanyagolta a birtok kezelését, nem történt telepítés. A hatalmas puszták lakatlanok voltak. Főként legelőbérlet formájában hasznosították. Az uradalom pontos határait sem húzták meg. A bérlőknek nem volt érdeke a komolyabb befektetés, legfeljebb kutakat ástak. A század közepétől egyre több és több az allódiumnak kihasított terület. 1763-ban 3684 Ft az uradalom állattenyésztésből származó jövedelme. 1800-ban tanítórenddé lett az apátság, s magasabb jövedelem eléréséért megindult a korszerűsítés.

A birtokot allódiális kezelésbe vették, s az állattenyésztést kívánták fejleszteni. 1805-től az allódiális gazdálkodásra való áttérés megkövetelte a birtokirányítás kiépítését is.³⁰

A gazdálkodás módja

Az uradalom élére világi személyek kerültek. A gazdasági direktor csak az apátnak volt alávetve. Három ügyvédet alkalmazott az apátság, 1 erdőmestert /Zirc/, a birkászat inspektora /Előszállás/, 2 számadó /Zirc, Előszállás/, 2 magtáros, 4 számadóispán /1 Előszállás/, kasznár, kulcsár, mérnök, ménesnök, ellenőr, orvos alkotta az irányító testületet.

Az előszállási uradalom élén a jószágkormányzó állt. Egy ügyvéd, orvos, mérnök, számtartó, 4 kasznár, ménesnök, ispán s ellenőr volt keze alá rendelve. A tisztiszéki üléseket havonta tartották. A birtokirányítás módszerei korszakunkban nem mentek át jelentős változáson. A hosszabbtávú, előrelátó tervezés ritka. A havonta tartott üléseken legfeljebb a következő hónap feladataival foglalkoztak, nem történt meg a különböző termelési ágak koncentrálása egy-egy ülésre.

A jószágkormányzó intézte a jobbágyokkal kötendő szerződéseket, a külső felekkel, bérlőkkel, kereskedőkkel tárgyalta, kötött üzletet. A számtartó kezében a belső elszámolás a napi kiadások, bevételek intézése volt. Egy-egy kerület élén a kasznár állt. Az ispán a robotosok előállításáról gondoskodott.

Az uradalom jól fizette alkalmazottait. Pénz, termény szolgáltatás, állattartási lehetőséget, lakást kaptak. A hanyagságot viszont keményen megbüntették. 1812-ben a hamis ispáni jelentés számottevő károkat okozott. A kárt megfizették, s elküldték az ispánokat. Diariumokba kellett napi tevékenységük minőségét és mennyiségét bejegyezni. Megkívánták a vallásos életet, isten tiszteletén a hívek előtt kellett ájtatoskodni, példát mutatni.³¹

Állattenyésztés

Juhászat

Ebben az időszakban legjövedelmezőbbnek a juhtenyésztés bizonyult. Komolyabb befektetést sem igényelt. A következő birkamajorokat létesítették: Előszállás, Hercegfalva, Nagy- és Kisvenyim, Újmajor, Mélykút.

A juhászokat évente szegődtették, a konvencióhoz cselédmarha tartása tartozott.

A tenyésztés módja

A birkákat alapos vizsgálatnak vetették alá. Külön bizottság válogatta a tenyésztésre alkalmas kosokat, juhokat. Meghatározott szempontok szerint, előírás alapján végezték az osztályozást, hogy a legjobb minőséget kapják. A válogatás szeptemberben volt, októberben engedték a kosokat, bő takarmányra fogták, főleg zabbal. Az istállózást csak a legtermékenyebb időben engedélyezték. A téli szállás is olyan volt, amelyet minden oldalról ért szél.

Takarmányozás

Általában késő őszig legeltettek, azonban ha csapadékos az ősz, nem engedélyezte az ispán. Novembertől hetente háromszor zabot, a többi napokon jó minőségű szénát kaptak. Ha kevés volt a széna, a meddő állatok eladására került sor, ami az állomány 10 %-át tette ki.³² A takarmányt kiporcióztatták. Hetente kétszer adtak sót, ilyenkor tilos volt az itatás. Más napokon egyszer kaptak kuti vizet, Pocsolyából itatni tilos volt. A sót dohányporral keverve emberi használatra alkalmatlanná tették. Erős fagy esetén a vetésre hajthatták a birkákat. Március végéig a réteket, a ménes és juhlegelőt járták, Kisvenyimen pedig az ugart. A bárányokat ugaron nevelték,

mellette árpadarát, zabot kaptak. Tavasz közepétől az ugart járták. Nyírás előtt hasig érő vízben úsztattak, míg le nem olvadt a szenny. A fertőzések megakadályozására a szegődött juhászok nyájait gondosan ellenőrizték. Ha himlőgyanu merült fel, oltással védekeztek.

A birkaállomány a következő módon alakult két évi adatot vizsgálva:

	1841 ³³	gyapju	1843 ³⁴	
1. Karácsonyszállítás	2816 db	53,79 q	3975	6585 $\frac{3}{4}$ font
2. Előszállítás	1707	44,5	3223	5570 $\frac{1}{4}$
3. Kisvenyim	1538	30,5	3134	5027 $\frac{3}{4}$
4. Mélykút	2493	46,5	3227	5796 $\frac{3}{4}$
5. Nagyvenyim	3794	64,28	3134	5027 $\frac{3}{4}$
6. Kokasd	1071	26,00	2674	4277
7. Hercegfalva			2667	4199 $\frac{2}{4}$
<hr/>				
	13419 db	264,78 q	22480 db	37532 $\frac{1}{4}$ font

Cselédállomány: 1841-ben 4961 darab! Az urasági állomány 1/3-át teszi ki! Ha az 1847. évi uradalmi alkalmazottakat összesen számítjuk, akkor is 70 db az 1 főre jutó cselédbirkák száma!

Sertéstenyésztés

A rendház és az uradalom személyzete részére neveltek, 1814-ben 353 db ridegen tartott sertés volt, legfeljebb tisztítatlan gabonát, napraforgómagot kaptak.³⁵

Szarvasmarhatenyésztés

A szarvasmarhát szintén ridegen tartották, télen silány volt a táplálásuk - szénát, szalmát kaptak. Féltek a

marhavésztől, ezért csak minimálisra szorították a szarvamarhák számát. 1814-ben 377 ökröt 8-as czugokba fogva használtak, 60 tinót igába hízlaltak. Később áttértek a 6-os czugokra.³⁶ Az állatok éjjel is a legelőn maradtak. Az őszi takarmány, a szecska, árpadarából, sóból és korpából állt. Decemberben szalmát /árpa-, zab-, buza-/ etettek, februárban az igások szénát kaptak. 1813-tól Előszálláson göbolyóket hízlaltak pálinkamoslékkal. A cselédmarha száma kevés, nyáron a legelőn voltak, télen zabszalmát kaptak.

Ménes

1814-ben 162 ló volt. Reggel szecskát és zabszénát, délután búzaszalmát ettek. Szemest nem kaptak. Az igások zabot és mohart kaptak.³⁷

Növénytermesztés

Belső fogyasztásra és az állatállomány etetésére termeltek. Szinte csak gabonát termesztettek. 1818-tól 16 000 hold földet kiadtak minden évben harmadosba, így az allódiális gabonához munkaerőt nyertek. Földvár, Pentele, Adony, Szentivány, Szabolcs, Perkáta, Bogárd környékén termeltek gabonát. Allódiális búzát Karácsonyszálláson 1382, Előszálláson 178, Kisvenyimen 442, Nagyvenyimen 1240 pozsonyi mérőre valót vetettek.³⁸ A búza mellett zabot, árpát, napraforgót vetettek. Később valamennyit nőtt az allódiális gabona aránya.

Technikai ellátottság

Az uradalom eszközkészlete alacsony szintű, és kicsi volt, mindössze az igaerőt egészítette ki. Előszálláson 12 szekér, Karácsonyszálláson 7 szekér, Hercegfalván 9, Kisvenyimen 9, Nagyvenyimen 3 szekér 1 kocsí volt.

Nyilván rendelkeztek valamilyen kezdetleges ekével is.

Munkaerőellátottság

1814-ben 117 fő /Előszállás 38, Karácsonyszállás 17, Hercegfalva 14, Kisvenyim 19, Nagyvenyim 29 / az alakalmazottak száma. 1806-ban 126, 1807-ben 139 fő, 1815-ban 209 évbérest és 170 konvencióst / öregá, szekeresbérest, pintért, kovácsot, kötéljártót, bognárt, 6 nyírót, 7 birkást, 18 csősz, 6 bormérőt, 2 molnárt / alkalmaztak. 1811-ben telepítették Hercegfalvát, így 6240 nap robothoz juthattak. 1847-ben 401 a fizetett állandó béresek, 322 a konvenciósök / öreg-, szekeres-, faragó-, mindenes-, lovas-, gyalogos-, birkás-, csősz, kasznár, csordás, hajdu, kádár, kovács, kerékjártó, kötéljártó, ács, kertész, vincerliér, erdőkerülő, faültető / száma. Míg 1815-ben 60 600 munkanapot, 1847-ben már 116 300 munkanapot dolgoztak. A robotnapok száma 8 940 - 10 290 között mozgott. Szőlő után holdanként 4 napot dolgoztak: 4 000 napot, legelő után 300 ígás és 300 kézi napszámmal tartoztak 317 hold fejében. 1813-ban 7 139 $\frac{1}{6}$ ugar után 7135 gyalog és 1 189 ígás napszámot végeztek. 1838-ban 1 082 hold ugar után /az 1836-os törvények ellenére !/ 6300 munkanapot dolgoztak. Minden lakos 5 hosszúfuvarral tartozott Zircre menni.⁴⁰ 1810-20-ban 6 600 napszám, 6 948 pénzes-, 7 382 gyalog, 4 000 kézirobot, 9 813 az ugar és legelő után a munka mennyisége. 76 %-a cselédnapszám. 1830-40-ben 11 600 cseléd-, 10 290 ígás-, 1 000 szőlőnapszám, 6 300 gyalogrobot a végzett munka. 86 % a cselédnapszám. Azaz 24-ről 14 %-ra csökkent a robot, döntő a tőkés jellegű munka.⁴¹ Az alkalmazottak fizetése: A jószágkormányzó 55 $\frac{1}{4}$ akó bort, 150 gyertyát, 567 font sót, 36 $\frac{1}{2}$ öl fát, gabonát, jószágértartási engedélyt kapott. A majoros béres 11 ft. 12 kr, 24 p.m. gabonát, 30 font sót, 1 birkát, 3 marhát, 6 sertést, 2,5 hold földet, 1 hold kukori-

cát, 1/16 öl kenderet. Hasonló volt az öreg-, szekeres-
béres, bivalyos fizetése, míg a kanász 16 Ft-t, 50 pm
gabonát, 100 font sót, 5 birka, 4 marha, 60 sertés tar-
tását, 2 h földet, 2 h kukoricát, 1 hold kenderföldet
kapott. A juhász 100 juhot, 16 sertést, 2 lovat, 7 mar-
hát, 10 hold földet, 2 hold kukoricát, 1 hold kenderet
és 48 forintot kapott. A többi cseléd összes fizetése
7995 Ft 43 kr., 10 069 p.m. gabona, 920 p.m. liszt, 237
p.m. burgonya, 1508 font zsiradék, 4624 font hús, 20 font
gyertya, 11805 font só, 208 akó bor, 94 öl széna, 66 sze-
ker szalma, 7 sertés, 522 mustra birka mellett engedélyez-
ték 187 ló, 1019 marha, 830 birka, 1596 sertés tartását,
180 h rétet, 1958⁶ h szántót, 87 öl fát, 90 q szenet kap-
tak.⁴²

Az előszállási uradalom bevételi forrásai

1. Juhtenyésztés: a juheladásból kb /10 %/ 2-6000 Ft /mé-
szárszék, tolnai marhakereskedőknek/
vaj, sajt 1-2000 Ft
gyapju 3-4000 Ft
urasági bor 2-3000 Ft
regálék 3000 Ft
2. Gabonaneműek: 8-10 000 Ft
19-28 000 Ft⁴³

Ezek a számítások hozzávetőlegesek, átlagárakat s meny-
nyiséget véve alapul. A különböző regálék között a mészár-
szék, kocsmá, vendégfogadó szerepel. Ezek a regálék körül-
belül 1¹/₂ teleknyi földdel, urasági épületekkel jártak
együtt, feladatuk az urasági bor, hús eladása, a megél-
hetés forrását is a telek képezi. Ezenkívül 1821-ből
120 000 téglá, 7300 cserép, 78 000 vályog eladását is
megemlíti a tisztiszéki ülésen.⁴⁴ Az uradalom kiadta
haszonbérbe /50 Ft/ a pálinkafőzést is.⁴⁵

Bécsi kereskedők révén értékesítette az uradalom a gabonát és a gyapjút, hajóval a Dunán szállították Bécsig. Sőt még az ürüket is zsidó kereskedők vásárolták fel, a szállításról is ők gondoskodtak.

Az előszállási uradalom gazdálkodása a tipikusan átmeneti gazdálkodást folytató birtokok közé tartozott. Noha a napszámos, cselédmunka aránya döntő volt, nem mondható tőkés gazdaságnak. Mindvégig munka volt /természeti mellett/ a döntő fizetési eszköze a jobbágyságnak a földért. A gazdálkodásban döntő szerepet játszó állattenyésztés is arra utal, az uradalom jövedelme csupán a juhtenyésztés intenzívvé tételére volt elegendő, belterjes növénytermesztésről szó sem lehetett. Noha lényegében az 1800-as években megkezdődik a modernizálás s jelentős fokot is ér el, de ezen a szinten megrekedt, nem fejlődött tovább.

A martonvásári uradalom

A martonvásári uradalom mintegy 7-8000 holddal a Brunswick család kezén volt. Az urasági kezelésben 4-5000 hold volt. Az urbáriális állomány 1768-ban 1782 holdat tett ki.⁴⁶ Ezenkívül bérbevette Szentivány pusztát 6000 forintért.⁴⁷ Huzamos időn át bérelte még a füleki uradalomhoz tartozó Páty község 2/3 részét, szintén 6000 forintért.⁴⁸

Birtokából mintegy 800 holdat parknak hasított ki. Az egész gazdaságot 4 részre osztotta. Minden majorban felépíttette a cselédlakásokat, melléjük a szarvasmarha részére az istállókat. "A föld nagyobb részét a szokásos módon művelik, a harmadik évben ugarolással. De egy nagy rész lóherének és lucernának van fenntartva. A tengerit sorba vetik. Éppen most bújt ki a földből. Körülbelül két láb magasra eresztik, s akkor mint kitünő zöld takarmányt a marha részére kaszálják. A gróf kedveli a kölest is, igen hasznosnak találja. Május végén vetik és zöld takarmánynak vágják körülbelül két hónap múlva. Idább-odább az őszi vérfű is el van hintve a gazdaságban. Alkalomadtán ráeresztik a birkákat egynegyed vagy fél órára, kizárólag egészségi szempontból. A gazdaság juhállománya körülbelül 5000 darab. Az utóbbi években nagyon megjavították a kincstári nyájakból történt keresztezéssel."⁴⁹ 1814-ben a martonvásári részen 4116 darab birka, 173 tehén, 3 kanca, a szentiványi részen 3840 darab birka, 159 sertés volt.⁵⁰

Munkaerőgazdálkodás:

1768-ban 44 24/32 telekhez 139 telkes jobbágyot, 7 házas zsellért vettek fel.⁵¹ 1828-ban már csak 25 telek volt a jobbágyok kezén, 48 telkes jobbágyot, 90 házas zsellért,

44 házatlan zsellért vettek fel. Azaz mindössze 4100 volt a robotból eredő munkanapok száma.⁵²

Az uradalom felvett 60 évbéres cselédet, akiknek a munkáját 170 ökörrrel kívánta eredményessé tenni. A szentiványi pusztán 41 konvenciós található.⁵³ Martonvásáron 13 iparos házas, és 3 házatlan iparos dolgozott 1828-ban.⁵⁴ Az uradalom a vályogvetést kiadta a jobbágyoknak. 1000 téglát után 1 Ft 4 krajcárt fizetett. 14 fő 200 000 téglát vetett 1830-ban.⁵⁵

A martonvásári uradalom, hasonlóan az előszállási uradalomhoz megpróbált áttérni a tőkés termelési módszerekre. Azonban tőkeereje kevés volt a komplex modernizáláshoz. Azonban a reformkorban felhalmozott tőke lehetővé tette, hogy a forradalom után végrehajtsák a teljes modernizálást. Az uradalom jövedelmét ekkor szinte kizárólag a gyapjú és birkaleadás adta. Az uradalom birtokainak többi része a Csallóközben található. A gróf Martonvásáron élt.

Jakabszállás és Csillagmajor

A jakabszállási és csillagmajori uradalmat Eszterházy Imrétől vette bérbe Horhy Mihály. A vidék kihasználatlan területekből, mocsár, nádas, szilajon tartott marhák legelője.

Itt is bevezették a vetésforgón alapuló földművelést. Horhy Lilien eredményeit sokkal gyengébb talajon érte el. Munkájának sikerét a gyakori, 10-12 évenkénti trágyázásnak köszönhetette. 12 forgóra osztotta a földet. Ugart nem hagyott. Az urasági majortól sugár alakban indultak ki a táblák.

Horhy Mihály nevéhez fűződik a nagyüzemi kukoricatermesztés meghonosítása a megyében, az allodiumokon. Mind a kukorica, mind a burgonya művelése gépekkel történt. A vetéshez nemesített kukoricát használt.

A Zugmayer-féle ekéket használta a vetéshez, majd a hohenheimi ún. brabanti egyszarvu taliga nélküli ekére tért át. Ezt a dombos vidéken is jól lehetett használni. Az első kapálásnál porhanyóékét használtak, a másodiknál töltőékét. A morzsolást is gépekkel oldotta meg. Vetés előtt a talajt többször felszántatta, megboronáltatta. Vetőgéppel és kézzel vettetett.

Emellett az állattenyésztés is belterjes, istállózó volt. A szarvasmarhát kukoricával etette, a milánói olasz kukorica magasra nőtt, sok levelet növesztett. Egy táblát egy hónapi etetésre elegendő nagyságúra növesztettek. S a második, harmadik vetést úgy végezték, hogy mindig legyen elegendő eleség. Így etettek juniustól novemberig.⁵⁶ 1816-54 között működött Horhy Mihály Fejér megyében. Birtokán nem volt urbariális munkaerő /12 24/32 telek/, így szinte teljes egészében bér munkával dolgoztatott.

Az alcsuti uradalom

Az alcsuti uradalom 1819-ben került királyi adományként József nádor kezére. A 11 000 holdnyi terület jórészt parlagon hevert. 600 holdat műveltek robottal, a kinzai pusztát pedig saját jobbágyaik és a szomszédos területek jobbágyi művelték felesben. A gabonán s a 4-5000 darabból álló juhnyájon kívül mást nem adott a hatalmas terület. A nádor évente 70-80 000 forintot fektetett a birtokba 20-24 éven át, ami holdanként 50 forintot jelentett. A felszerelés 400 000 forintba került. Az így felhasznált 1600000 forintból építtette fel még a kastélyt és az angolkertet is.

A nádor gazdatisztjeit jól fizette. A tisztartó jövedelme készpénzre átszámítva 1200 pft, a számtartóé 1000, a kasznáré 800, az ispáné 500, az irnoké 200 pft. volt. Iskolás gyermekeik után 80 forint segélyt kaptak egyenként. Minden eladott gyapju után mázsánként 1 forint, minden eladott gabona után 1 kr. járt a tiszteknek, amit a jószágigazgató osztott el.⁵⁷

Az alcsuti uradalomban két urbariális helység - Alcsut és Acsa községek 124 jobbágytelekkel, 7850,7 holddal - volt. Alcsuton 40, Acsán 84 telek volt, 1483 h 113 $\square$ -öl földet⁵⁸ birtak. Emellett még 638 h árendás föld volt /vendégfogadó 27 $\frac{6}{8}$ h, 28 $\frac{1}{8}$ h a mézárszékhez, a többi nem-úrbéres bérlők kezén 12 $\frac{2}{8}$ h, 18 $\frac{4}{8}$ h, 27 $\frac{6}{8}$ holdas terjedelemben/.⁵⁹

A két község urbariális illetősége 254,4 hold belső telek, 3311 hold szántó-, káposztás-, kenderföld, 500,9 hold irtás, 600 h rét, 937 hold m $\acute{e}$ tföld, 1489 h legelő, 454 h szőlő, 301 hold mocsaras, hasznavehetetlen terület vagy

ut volt.⁶⁰ Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk az 1768. évi mutatókkal, kiderül, mind a telkek, mind a holdak számát tekintve, megnőtt az úrbéres állomány. Acsán 1768-ban 49 4/32 telekhez, 0,36 telekátlaggal, 2111 hold volt a jobbágyok birtokában. Első osztályúnak minősített földekből 24 hold szántót, 12 hold rétet számítva 25 h belső, telekből, 1999 hold szántóból és 87 hold rétből állt. Alcsuton 11 20/32 telekhez 0,26 telekátlaggal, 529 hold tartozott, amely 12 hold belső telekből, 439 hold szántóból, 68 hold rétből állt.⁶¹ Ha összevetjük ezeket az adatokat az 1828. évi összeírás adataival, megállapítható, hogy jelentősen nőtt az úrbéres állomány: Acsán 34 28/32, Alcsuton 19 12/32 telekkel, azaz 54 8/32 telekkel. A holdakat számítva: 2630 holdról 7850 holdra emelkedett az úrbéres földek száma. A szántó 2438-ról 3311 holdra, 500,9 hold irtással, a rét, legelő 155-ről 3026 holdra. 80-100 hold szőlőt kaptak még művelésre. Az 1828-as országos összeírás Acsán 162 telkes jobbágyot, 42 házas, 52 házatlan zsellért, Alcsuton 58 telkes jobbágyot, 59 házas, és 15 házatlan zsellérfőt említ. Azaz kb. 35-36 hold esett egy-egy jobbágycsaládfőre.

Alcsuton 37 hold a zsellérek állománya.⁶² A szőlő így nagyon fontos volt, hiszen a zsellérek 0,44 %-a /Acsán 94-ből 28 fő, Alcsuton 64-ből 43 fő/ birt szőlőt.⁶³ Természetesen az urbéri földek arányának növelése a robot érdekében történt, noha az uradalom mindent megtett azért, hogy csak ott alkalmazzon robotosokat, ahol kárt nem okozhatnak. Az uradalom saját munkaerőt alkalmazott, Vérszentgyörgyön 1828-ban 219 családfőt írtak össze.⁶⁴

Majorsági gazdálkodás

Alcsuton 537 h 470 □-öl volt az uradalmi kezelésben lévő terület. Acsán 351 hold beltelki majorság /6 nyomásban/,

519 h legelő és gabonaforgó /9 forgóban/, un. új major 785 holdján 8 nyomású rendszerben történt a termelés. A szentgyörgyi pusztát kiadták a gyurói jobbágynak felesben.

A birtokot először meg kellett tisztítani a mocsaras, lápos területtől, a nádtól, kákától. A különböző takarmánynövények /lucerna, lóhere, zabosbüköny, muhar, burgonya, árpa, stájer lóhere, angol perje, baltacim/ mellett cukorrépát és sárgarépát is termeltek.

A földeket trágyázással próbálták feljavítani. "A földeket gondosan trágyázzák, a trágyát az istállókból a mellettük lévő kifalazott, körülkerített, 60-80 □-öl nagyságu, szekérrel be- és kijáratúra épített vermekbe hordják, amelyeknek fenekén hosszú csatorna vonul keresztül a trágyalé levezetésére.

A verem fenekén szivárványkut van, amely összegyűjti a trágyalevet, ebből öntözik hőség idején a trágyát érlelés végett. A növénytermelésnél az országosan szokásos 1-5 hüvelyk mélység helyett 9-10 hüvelyk mélységre szántanak. A föld megmivelésére Zugmayer-féle taligás és Schwercz-féle /flandriai vagy hohenheimi/ lengő ekét, keveréshez kétvasu irtóekét, a gabonaszem alászántásához ekeboronát, kapásnövényekhez töltögető ekét használnak. Az érett burgonyát ásóekével veszik ki. A legelőt irtóekével törik fel. A sorba vetett növényeket lókapával kapálják meg. Répavetéshez hohenheimi vagy hazai répavetőt használnak. Hengert is alkalmaznak."⁶⁵ Használtak még szecs kavágó-, zabzuzó-, cséplőgépeket, párologtató készülékeket is. Ötven féle mezőgazdasági gépet és eszközt használtak.

"A buzatermés 9-10-szeres, a kétszeresé, a rozsé 8-szoros. Figyelembe véve, hogy a korszerűsítés előtt az elvetett szem csak 3-4-szerest fizetett, és hogy országos viszonylatban 6-7-szeres termés már jónak, 4-5-szörös közepesnek és 4-nél kevesebb gyengének számított, a fejlődés szembeszökő."⁶⁶

Az uradalom beosztotta saját munkaerejét: más-más dolgozott a mezőn, az istállóban, külön kovács, bognár stb. mestert alkalmazott.

Az intenzív állattenyésztést is bevezették. Az un. mürtzhali marhát honosították meg. A juhászat központja a hatvani major.⁶⁷ Novembertől májusig etetik a juhokat, istállóban. 1837-től 10 000 "darab spanyol un. infan^(m)tando-fajtájú juha volt az uradalomnak. A tenyészkos és anya eladásából 1837-ben 43713, 1838-ban 44022, 1839-ben 52141 vfrt volt a bevétel."

Az uradalom tiszta jövedelme 1837-ben 48826 frt 37 $\frac{1}{2}$ kr., 1838-ban 71912 frt. 12 kr., 1839-ben 119 475 frt volt.⁶⁸

A tata- gesztesi Eszterházy-uradalom

A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom Eszterházy Miklós kezén volt 1811 óta. Eszterházy Miklós az Eszterházy család frankói ágának leszármazottja. 1720-ban Eszterházy József a pápai uradalom mellé megvette a tata- gesztesi uradalmat. 1801-ben Eszterházy Ferenc hitbizomány felállítására kapott engedélyt I. Ferenc től. A tata- gesztesi uradalom Tata és Várallya mezővárosokkal egy uradalmat képezett, később lebontották tatai és gesztesi uradalmakra, majd járásokat képeztek belőlük.⁶⁹ A csákvári kastélyt 1781-ben építették a schönbrunni palota másolataként, a századfordulón angolparkot rendeztek körötte. 1823-ban a kastélyt is átalakították.⁷⁰

Jelenleg asztmatikus betegségben szenvedők részére szanatóriumként funkcionál. Eszterházy Miklós ideje nagy részét Bécsben töltötte, legfeljebb a vadászati évadra tért haza. A tata- gesztesi uradalomhoz mintegy 149 684,33 hold tartozott. 1695 jobbágytelek és 50 000 lakos élt az uradalom területén. Ehhez járult még 84 343,56 holddal a pápai-ugodi uradalom. A mezőlaki, tornyosi uradalmakkal együtt 245 175,47 hold összesen.⁷¹ Ditz Henrik szerint az Eszterházy-birtokok 29 uradalomból, 60 mezővárosból, 414 faluból, 207 javadalomból álltak, kb. 93 -mérföld terjedelmű, 720 000 hold, azaz 72 □-mérföld ebből az allodiális terület, 800 000-1 000 000 forint jövedelemmel.⁷²

Fejér megyéhez e hatalmas uradalom viszonylag kicsi része - a csákvári járás tartozott: Csákvár, Kozma, Boglár, Szár, Magyaralmás helységek, Forna és Kőhányás puszták. Forna önálló üzemegységet képezett: összesen 32 226,3 hold tartozott a megyéhez.⁷³ Az uradalom települései nagy lélekszámúak, hatalmas határral. Lakossága magyar és német nemzetiségű. A lakosok rendkívül ádulyos feltételek elfo-

gadásával telepedtek le. Nem véletlen, hogy amikor az 1768. évi urbáriális összeírást végezték, csak ritka esetben akadtak olyan telepesre Száron és Vértesbogláron, aki az első hullámmal érkezett. Többségük elmenekült, s helyükre újak érkeztek. Ezeket jelölték az urbáriumok necolonus névvel.⁷⁴

Az uradalom gazdálkodása

A századfordulón az uradalom a kezelésében lévő allo-diális földeket kiadta bérbe birkásbérletnek. Általában a pusztákat az uradalmi nyájjal együtt adták ki. Fischer Márk az 1800-as években a csákvári birkamajort bérli 3000 forintért.⁷⁵ A 12 060 pozsonyi mérő alá való csákvári határból 50 telket adtak ki még 1768-ban Csákvárnak.⁷⁶ Az uradalom birkáit kiosztották telkes gazdáknak, s mellette mindenki annyit tarthatott, amennyit akart. Később ugyan kétségbe vonták ezt a jogot, s az uraság elvette tőlük a birkás-bérletet. A magyaralmási birkaházat legelőkkkel együtt 903 forintért és 3 körmöci aranyért adták bérbe. A legtöbbet a fornai birkásmajor hozott. 1809-ben 11 000 forintért és 200 aranyért adták ki, 1812-től már 40 000 forintért és 200 aranyért vették bérbe a 11098 hold uradalmi pusztát.⁷⁷ A szári birkásmajort azonban már korán uradalmi kezelésbe vették.

A századfordulón az uradalom jövedelme holdanként 1-2 forint volt, és csak a holdak magas száma miatt volt jelentős. A változás csak a 20-as években kezdődött. Összefüggött a dekonjunktúra miatt megcsappant jövedelmekkel, a birtok irányításában bekövetkezett változással is.

Az uradalom igazgatása

Az uradalom élén a praefectus állt, aki szinte teljes hatalommal rendelkezett, bár egyes kérdésekben az uraság fenntartotta magának a döntési, rendelkezési jogot. 1827-34-ig Barcza Ádám, majd 1834-től Ghyczy Ignác töltötte be a praefectusi tisztséget. " Ghyczy apja Komárom megye egyik vezető közbirtokosának sarja. Apja a megye tekintélyes alispánja. A jogi vizsga letétele után 1822-ben a bábolnai kincstári uradalom ügyésze, 1827-től praefectus. A 20-as évektől ő elnökölt a tisztiszek ülésein. 1834-től Barcza lemondásával rendszeresen továbbképezte magát, lépést tartott a hazai és külföldi agrárírodalommal. Az uradalmi kocsikkal hetenként Pestről és gyakran Bécsből is hozatott könyvei az Országgyűlési Könyvtár alapját vetették meg."⁷⁸ Eleinte nem volt sorrend, amely szerint az ügyeket tárgyalták, a 30-as évektől az egyes termelési ágak koncentrációja egy-egy ülésre is megtörtént. Negyedévenként tisztii számadásokat tartottak. Az ülések jegyzőkönyveiből kéthasábos tisztázatok készültek, amelyeket bekötöttek.

A praefectus évi jövedelme 6000 vfrt., 60 akó bor, 36 akó sör, 60 öl hasábbő, 354 p.m. gabona valamint jószág-tartás volt. A praefectus mellett két számvevő, számtartó, 4 ügyvéd, 2 ágens, mérnökök, levéltárnok, 20 segédtisztviselő, kasznárok, pincemester, serfőző, ispánok, tisztartó - 45 fő állt az uradalom élén. Rendszeres továbbképzést tartottak számukra, a Georgikon tanára, Antalffy Mátyás gazdasági munkája alapján. Az alkalmazottak száma összesen 750 fő. A cselédség száma 1830-ban 132 fő, 1844-ben 168 fő. 1828-ban 2869 telkes jobbágy, 2910 házas, 1054 házatlan zsellér volt.⁷⁹

Áttérés az allódiális gazdálkodásra

Noha a 20-as években megtörtént a birkásbérlelőktől a

hatalmas uradalmi puszták visszavétele, az allódiúmonkon lényeges változás nem történt. Megkezdődött ugyan a legelők feltörése, a gabona vetésterületének kiterjesztése, de az uradalmi pusztákat a jobbágyok robotmunkájával, a felesbe, harmadosba kiadott földek utáni munkajáradék révén műveltették. 1829-ben 50, 1841-ben 42 %-ot tett ki a robot.⁸⁰ Az uradalmi és urbáriális földek elkülönítése nem történt meg. A nyomáskényszer miatt a váltógazdálkodást csak az uradalmi pusztákon tudták megvalósítani. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az uradalmi pusztákon be is vezették. A váltógazdálkodás széleskörű térhódításának legfőbb akadálya a robotrendszer, a külterjes állattenyésztés, gyenge tőkebefektetés volt.

Növénytermesztés

Gabonatermesztés: A szántást főként a jobbágyok végezték robotban. Az uradalom igaereje nem volt elegendő az allódiúmfelszántására. Volt eset, hogy csupán a vetőszántásra került sor. Az uradalom gabonatermelése a következő módon alakult /a. próbacséplés, b. kisrészben próbacséplés, c. gazdatiszti becslés, d. csonka részadatok szerint megállapított mennyiség/:

	1829	1831	1834	1839	1841
majorsági	:51840 ^a	50621 ^a	27858 ^a	52978	42353 ^d
feles és harmados:	3740 ^a	3922 ^a	1527 ^a	782	220 ^d
jobbágyi tized:	:44900 ^b	43812 ^b	39319 ^b	41419	39565
malombér	: 7736	7736 ^c	7277	9049	8117
	108216	106091	75981	104588	90255

Az allódiális szántó pontos terjedelme ismeretlen, általában pozsonyi mérőben adták meg az elvetett mag mennyiségét. 1829-ben 4,12; 1831-ben 4,09; 1834-ben 2,05; 1839-ben 3,56; 1841-ben 2,83⁸¹ szem esett egy elvetett szemre, ami országos viszonylatban is gyengének számított, sőt csökkenő tendenciát mutatott, ami arra utal, hogy a hatalmas uradalom nem volt képes a válságból kikerülni. A robotmunka, a gyenge minőségű szántás, a szemetes gabona, az elégtelen, ötletszerű, szakszerűtlen trágyázás mellett a gabona szak-

szerűtlen tárolása, a betakarítás lassúsága /sokszor még decemberben is határban volt a gabona/ okozta a gyenge terméseredményeket. Esősebb években a termés jelentős hányada megdohosodott még mielőtt vermekbe került volna. Zömét az uradalom személyzete fogyasztotta el. A rozsot, árpát takarmányozásra, pálinka és sör főzésére használták. A felesleget a komáromi gabonakereskedők az örökös tartományokba szállították.

Takarmány- és kapásnövények. Meghonosításuk csak az 1834-es aszályos esztendő után került sor. Az állattenyésztés miatt különösen fontosak voltak. Míg a huszas években alig vetettek, 1830-ban már 1437 font lóherét, 23 p.m. és 60 font lucernát vetettek. 1834-ben nehezen tudták az állatállomány kipusztulását megakadályozni.⁸² 1835-től a rendbehozott csatornákból öntöztek, új lucerna táblákat telepítettek. Fokozatosan rátértek a vetésforgóra. 1838-ban a következő rendszer szerint vetettek: 1. stájer lóhere 50 font, 2. lucerna 50 font, 3. kolompér 500 p.m., 4. kukorica, 5. mohar 11 1/4 p.m., 7. bükköny 223 p.m., 8. zab 1973 p.m., 9. árpa 1137 p.m.⁸³

A tisztek részesedést kaptak a bükköny, here stb, után 20 %-nyit. 1842-ben a fornai és csákvári tisztek 5919 forintot termeltek és 867,80 forint jutalmat kaptak.⁸⁴ A burgonyát, kukoricát az ugarra vetették, amit részes művelésre kiadtak. Fornán többszáz holdat adtak ki. Külön számolták a conventiós, pénzes, feles és harmados földeket. 1838-ban a bérleti díj 6478,60 forint. 1839-ben a bérleti díj fejében 322 kaszás, 322 gyűjtő, 161 szárvágó, 194 nap trágyahordó /2 lóval/, azaz 1193 nap robotra kényszerültek a fornaiak. 1840-ben 708, 1841-ben 1661, 1842-ben 1384, 1843-ban 1696, 1844-ben 1486, 1845-ben 1790, 1846-ban 1380, 1847-ben 1110 nap a bérletek utáni munkakötelezettség.⁸⁵

1833-ban a kozmaiak 47 1/2 hold burgonya után 150 pft és holdanként 3 p.m. burgonyát adtak még. Mellette kaphattak 453 1/4 p.m.-re való allódiális földet 375 forintért. A csákváriak 1837-ben 1200 öles holdakat véve 792 2/8 hold

bérelt földet birtak.⁸⁶

Szőlőtermesztés. Az uradalomban a majorsági kezelésben lévő szőlő kevés, a bortermés többségét a jobbágyoknak szőlőnek kiadott földek utáni dézsma adta. A korcsmáltatás komoly hasznot hozott, meghatározott mennyiség eladására is kényszerítették a bérbevevőket. Ősszel az uradalom olcsón felvásárolta a mustot, bort, s az urasági kocsmában jóval magasabb áron mérték ki. Idegenbe kevés bor jutott, nehezen tudták értékesíteni a bécsi vámpolitika miatt. Csákváron, Magyaralmáson, Bogláron pálinkaházakat állított fel az uradalom. A tatai-gesztesi uradalomban 23 serfőző és pálinkafőző dolgozott. Likőrt csak elenyésző mennyiségben állítottak elő.⁸⁷

Erdőgazdálkodás. Itt erdőgazdálkodáson nem fakitermelést értettek, hanem országosan is kiemelkedő volt az erdővédelem. A kitermelt terület kirtásként kapásnak bérbe adták, majd a makkvetést is jobbágyokra bízták. Ez lassúbb volt jóval, mint a csemetézés. A fakitermelést robotban jobbágyok végezték, ha ez nem volt elegendő, a pénzes robottal végeztették, amire a jobbágyokat a bérletek révén kötelezték. A budai katonai élelemtár volt az uradalom legfőbb vásárlója. A harmincas években 10-2000 föl került eladásra.⁸⁸

Állattenyésztés

Az állattenyésztésben a juh-, szarvasmarha- és sertés-tenyésztést kell megemlíteni.

Juhtenyésztés: többnyire parlagi juhot tenyésztettek, de megkezdődött a nemesített fajta meghonosítása is. Azonban a nemesített juh csupán 5 %-nyi volt. 20-30 000 között mozgott a juhállomány, 1000-1500 az ún. selymes juh. A bevétel 1 %-a a tiszteké volt, 1833-ban 560,44 pft. Csak kevés volt az istállózásra fogott juhok száma. A juhtenyésztést uradalmi alkalmazásúakra bízták, a gyapjúnyírást, mosást inkább napszámosokra, robotos munkát semmiképpen sem alkalmaztak. 1834-től fokozatosan jobban táplálták az állatokat, amit

a takarmánynövényekre való áttérés tett lehetővé. A gyapjút bécsi kereskedők tatai megbízottai révén értékesítették. 1831-ben 55 425 font gyapjút /0,91 pft/font/, 1841-ben 42 274 font /0,95 pft/font/, 1849-ben 39 390 font /0,93 pft/font/ gyapjút értékesítettek. Az őszi mustrán a hitvány állatokat kereskedőnek mészárosoknak adták el. Évente nagyszámu hizlalt ürü került eladásra. Egy Rosenberg nevű soproni kereskedő szállította az örökös tartományokban. Az ürüt burgonyával hizlalták. A birkatej 3000-3500 pengő forintot jövedelmezett évente, amit Locardi, olasz származásu győri sajtkereskedő vett át, s kiküldött embereivel dolgozott fel sajttá. A birkabőrt helybeli kereskedők vásárolták fel.⁸⁹

Marha: 175-200 darab tenyészmarha, 90-100 db a fejős gulya állománya, 360-450 a majorsági igásökök /ridegmarha/. A ki-mustrált ridegmarhát az Alföldön vásároltakkal 100-110-re kiegészítve felhizlalták, s győri, komáromi, ausztriai mészárosoknak, kereskedőknek eladták. A hizlaláshoz szecskát, ocsut, szalmát, silány gabonából készített darát, meleg pálinkaházi moslékot használtak.

Lótenyésztés: csak az erdei fuvarozás szükségleteire használták. Szénával, szalmával táplálták a mezőlaki uradalom luxusménés selejtjéből ide kerülő lovakat.

Sertésenyésztés: csak urasági és úriszéki szükségletre hizlaltak.

Az uradalom tatai felében /500 h öreg-tó Tatán, nagyigmándi, környei tavak/ nagyüzemi halászatot rendeztek be. Évente 1000 1200 q halat halásztak le, 1000-4000 pft. volt a halbevétel. A halgazdaság robotmunkaerővel dolgozott.⁹⁰

Mész-, cserép- és téглаégetés

A mészégetést parasztbérlők kezére adták, eladásra nem termeltek. A téгла és cserépegetőők felállítása után viszont uradalmi szükségleten felül is termeltek. Szakmányaéres téглаégető legények, sőt még gyermekek is dolgoztak. Csákváron is volt téглаégető kemence. A különböző helyeken dolgo-

zó téglaegető, cserépegető legények 1831-ben egyszerre kérték bérük felemelését. Elérték, hogy a napi munkaidő 12 óra legyen, de a 3 kr. béremelést, amit elértek a gyermekek bérének csökkentésével adták meg nekik.⁹¹

Megállapítható, hogy az uradalom gazdálkodásában döntő változás nem történt a reformkorban. Noha a harmincas-negyvenes években bizonyos fokig tért hódított a vetésforgó, az csak az allodiális terület jelentéktelen hányadát jellemezte. A gabonaneműek egyeduralmát ugyan megbontották a kapások és a takarmánynövények, de ezeknek a művelése sem korszerű módon történt, hanem a jobbágyság félrobot jellegű munkájával. A csákvári uradalom a jelentős robotmunkaerő mellett már számottevő arányban foglalkoztatott bérmunkásokat is. A bérmunkát vállalók többsége az allodiális státuszu zselérség és az urbáriális státuszu töredéktelkesek közül került ki. A bérmunka mennyisége évenként változó volt ugyan, de nagyjából meghatározható. A bérmunkást a gazdasági nyomás eszközével biztosította az uradalom. A megélhetési lehetőségek szűkös volta miatt kénytelen volt olyan földeket vállalni az uradalom lakossága, amely pénzes munkával járt. A bérmunkának ez a formája nem azonosítható a tőkés jellegű bérmunkával, mert:

1. Korántsem szabad munkaerő köti a szerződést, hanem a földesúrtól személyi függésben álló jobbágy. Ez a gazdaságon kívüli kényszer viszi a jobbágyot, a bérleti díjon /ami rendszerint munka/ felüli pénzes munkára. A gazdasági és a gazdaságon kívüli kényszer összefonódása meghatározza a bérmunka jellegét, ez az a vonása, ami megkülönbözteti a tőkés bérmunkától.
2. A munkabérek nem tükrözik a folyó bérszínvonalat. Nem a munkaerő piaci ára határozza meg a bérek nagyságát, hanem a földesúr - jobbágy feudális viszonya. A munkabér évtizedeken át állandó - 20 kr. a gyalogos, 40 kr. a két igással való napszám. Ezt nem befolyásolta az állandó munkaerőhiány sem. Csak nagyon ritka esetben tudták a zsaroló feltételeket visszautasítani, a jobbágyságra súlyos nyomásként nehezedett pénz- és bérletmegvonás stb. formájában a büntetés. Az uradalom számos, de szét-

forgácsolt jobbágysága csak különleges esetekben tudott egyé-
ségesen fellépni. A bérleteket és a büntetéseket /tilosban
legeltetés stb./ pénzben adta meg az uradalom, de ezeket
munka formájában hajtotta be. Csákváron a cenzuális földes-
kért általában egy láncc után 12 gyalog és 6 marhas pénzes na-
pot szolgáltak. Itt 11, illetve 22 kr. a napszám. A bérleti
földek mellett az uradalom részes- és idénymunkák révén is
szerzett munkaerőt. Részesbe a kukorica- és kenderföldeket
- néha gabona - adták ki. Idénymunkák at a kaszálás és az
aratás, valamint a nyomtatás jelentett. Az aratórész több-
nyire nyolcad volt. Az urbéres népességet kötelezték ara-
tásra, de mellettük idegeneket is fogadtak fel. Általános az
északi vidékekről, szlovák területekről való aratóbandák
felfogadása. Egy-egy bandásvezérrel /30 főnyi csoport/ ponto-
san - gyakran évekre előre - rögzítették a feltételeket/ 9.,
10., 11. rész és a 25. kenyérrész/92.

A negyvenes években igen kelendő volt a szabad munkaerő.
Ekkor már szigorú törvényekkel próbálták megakadályozni a
szegődött munkások elcsábítását. Az aratási időn túl, a nyom-
tatás megrövidítésére is fogadtak fel munkásokat. Bár az
uradalomban elterjedt a bér munka, csupán a robot kiegészí-
tője volt. Magyaralmáson 3183, Kozmán 1244, Bogláron
5028, Csákváron 17292, Száron 4408 nap volt a robotjáradék,
azaz 31155 nap.⁹³ Még oly módon is juthatott robothoz az
uradalom, hogy nem a kiszabott napot, hanem azon jóval felül
teljesítették a jobbágyokkal. Csákváron 1834-ben 4600 napot
dolgoztak robotban az előírt számon felül!⁹⁴ Maga az ispán
is könnyítést javasolt. Bogláron, Fornán mesterségesen ma-
gas tartozással tartották kézben a jobbágyokat, s kényszer-
ítették a tartozás ledolgozására, ami azonban nemhogy csök-
kent, hanem évről évre növekedett. A bér munka nem bontotta
meg a természeti gazdálkodást, hiszen a pénz csupán elszámó-
lási alapot jelentett. A hatalmas robot nem is hathatott ösz-

tönzőleg a bér munka szélesebb körű meghonosítására. Ugyan-
így akadályát képezte a modern eszközök meghonosításának
is. Az uradalom tatai felében 1830-ban 27 vasborona, 24 vas-
fogasoló, 2 hanttörő, 4 földmángorló volt. Vetés előtt ros-
tálták a gabonát. A huszas években ekekapát is szereztek
be. A harmincas években külföldi kultivátorokat és extirpá-
torokat, sőt lövontatású ekekapákat is vásároltak. 1837-ben
14 darab burgonyaszedő gépet is vettek.⁹⁵

Az uradalom hitelforrásai

Az uradalom hitelezői között nem szerepelt hitelintézet.
Külföldi és hazai arisztokraták, birtokos nemesek, egyházi és
alapítványi pénztárak, polgárok nyújtottak kölcsönt. A har-
mincas évektől a hitelnyújtást beszüntették. A legnagyobb
hitelezőjük Angoulême hercegnő, XVI. Lajos lánya volt, aki
1842-ben 750000 pft. értékű összeget nyújtott. A detronizáció
után Bécsben telepedett le, a politikailag szilárdnak vélt
Magyarországon helyezte el hozományát. 1845-től fokozatosan
kivonta kölcsöneit/jó tapasztalatai voltak a forradalmakat
illetően/. 1842-ben 2 millió pft. volt az uradalomban elhelye-
zett hitel összege. Pontosan fizetett, 6 %-os kamatra az ura-
dalom, ezért a hegyvenes évek közepéig viszonylag könnyebben
juthattak kölcsönhöz. Angoulême vagyonának visszavonása után
1,5 millióra csappant az évi befektetés. 1841-ben a csákvári
nagy- és kisbérleti mintegy 42 149,50 forintot helyeztek le-
tétbe az uradalomnál, ami kb. 4,5 %-a volt a hitelnek.⁹⁶

Az uradalom jövedelemforrásai

Az uradalom összjövedelme 1831-ben 393 977,58 pft. volt.
A dézsmából és az allódiális földön termelt gabonából
64 071,37 pft., a gyapjuból, a juh és a juhmellékes eladásá-
ból 63993,05 pft. származott. Ennek számottevő részét a szári,

a magyaralmási és a csákvári birkamajor adta. Marha-, tejeladás 8088,88 pft., italból 100 377,09 pft., ölt., épület és feldolgozott fa 39 664,46 pft., erdei melléktermék, vad, vadbőr 3196,49 pft., téglá és cserép 3010,36 pft., kőszén 1576,17 pft. Urbéres és urbérpótló földekből 15 061,97 pft., telken kívüli bérelt földek 51 584,09 pft., uradalmi épület, telek után 1213,64 pft.⁹⁷ A csákvári uradalom regáléforrásai a következők voltak: 2-600 a mészárszék, 250-750 a korcsmáltatás Csákváron, 200-200 Kozmán és Magyaralmáson. A vendégfogadó 200-400, a csákvári serkocsma 600 pft. A boltok száma egyre gyarapodott, 200-tól 600 forintig terjedt a díj. A negyvenes években 11-13 között mozgott a csákvári boltok száma. Így a regálé jogokból származó jövedelem 3500-6000 forint körül mozgott. A csákvári, fornai, magyaralmási, kozmai, boglári kiadott földek után 10 000 forint körül járt a bérleti díj.⁹⁸

Az Eszterházy -uradalom gazdálkodása a jelentős tőkebefektetés ellenére azt mutatja, hogy tőkehiánnyal küszködtek. Az is igaz, a jelentős összegű tőkét sem megfelelően használták fel. Csak részleges újításokra futotta, generális átalakításra nem kerülhetett sor. Az uradalom jövedelemforrásainak is jelentős részét képezte a feudális járadék. A 393 977,58 pft.-ból 98 038,79 pft.-ot az urbéres földek utáni, valamint a regáléjövdelemből származó bevételek tettek ki. Az allódiumon termelt termékek jövedelmét pedig 50 %-ban a robotmunka képezte, s ha hozzáadjuk a félingyen munkát, akkor is kiderül, ennek az összegnek legalább 2/3-át szintén a feudális jellegű járadék képezte. Azaz az uradalom jövedelem- és hitelforrásai szintén a gazdálkodás elmaradottságára utalnak.

Összegzés

A XVIII. sz. végén a főúri birtokokon még általánosnak mondható a naturálgazdálkodás uralma. A századfordulón megélénkült kereskedelmi forgalom az árutermelésre ösztönözte a nagybirtokokat. Ennek megindulása azonban nem ment zökkenőmentesen, s korántsem az intenzív gazdálkodással járt együtt. Az uradalmi pusztákat bérlőknek adták ki.⁹⁹ A fordulatot a majorsági gazdálkodás kiterjesztése, az allodiális földterületek megnövelése jelentette. Az árutermelésre való áttérés extenzív módszerekkel történt, bizonyos alaptőke felhalmozása után - esetleg külföldi kölcsön révén -¹⁰⁰ a gazdálkodás intenzívebbé válhatott. Kiindulópont az allódium egységesítése volt. Visszavették a hatalmas uradalmi pusztákat a birkásbérlőktől. Legtörtént az allodiális területek összevonása. Szerves része volt ennek a határ-felmérések sora, amelynek révén az egyes uradalmak között is meghúzták a határt. A határviták viszonylag ritkák voltak, a permenet legtöbbször problémamentesen zajlott a harmincas évek jogi gyakorlatában szinte rutin jellegű munka volt. Fontos volt az allódium elválasztása az urbáriális illetőségű földektől. Most van eltűnőben a legelők, erdők közös használata. A különözési eljárások kezdetben csak a legelőterületeket érintették, de fokozatosan kiterjedtek az egész urbéres állományra. Az irtások, a mocsarak lecsapolása is módosította az urbéres, allodiális állományt. 3000 hold körül mozgott az irtásföld mennyisége.¹⁰¹ A huszas évekig az allódizáció mértéke változó, nem jelentett széles területet. A belterjesség kiterjesztése komoly tőkeerőt igényelt. A korabeli új eszközök be-

szerzése, a gondos, szakértelmet igénylő - tehát csak bér-munkával végeztethető - növényi kultúrák meghonosítása jelentős anyagi ráfordítást követelt. Az ercsi és alcsuti uradalom nem küszködött ilyen problémákkal. A Zichy uradalomra vonatkozóan nincs pontos adatunk, azonban az Eszterházy Miklósnak 1836-ban nyújtott 40.000 forint kölcsön² arra is utalhat, hogy nem szenvedhettek kinzó tőkehiányban. A martonvásári uradalomnak még futotta a vetésforgó bevezetésére, de a további modernizáláshoz már hiányzott a tőke. Az Eszterházy-uradalom a kölcsönei révén a feudális termelés válságát csak részben, átmenetileg tudta megoldani. Az egyházi birtokok pedig többnyire saját erőforrásaikra támaszkodhattak csupán. A többnyire Bécsben élő nagybirtokosok - noha kísérletező, újító kedvűek voltak - birtokaik irányítását gazdatisztjeikre, intézőikre hárították. Az egész országban kevés szakemberképzési lehetőség volt.

Mindössze a keszthelyi Georgicon és elődje, a szarvasi intézet látott el ilyen feladatot. 1802-ben Szentmiklóson létesítettek Nákó Kristóf végrendeletére egy intézetet, ahol a parasztok tanítására helyeztek súlyt. Fejér megyében a legtöbb uradalomban gazdatiszti tisztség betöltését az iskolázottságtól tették függővé. Korszakunkban az alcsuti, a Zichy-, az Eszterházy- s részben az előszállási uradalmak szerkezete meghaladta a hagyományos birtokirányítási rendszert. Az uradalmak igyekeztek érdekeltté tenni tisztjeiket a jövedelem növelésében. Kialakult a jól fizetett /képzett!/ gazdatisztek rétege, akik a legtöbb esetben a tehetősebb középbirtokosok jövedelménél is nagyobb jövedelemmel rendelkeztek.

A nagybirtokokon főként mezőgazdasági jellegű termelés folyt, ipari termékek előállítására - néhány kivételtől eltekintve - nem került sor. Az allódiумokon és az urbéres illetőségű földeken egyaránt a gabonaneműek voltak túlsúlyban. A huszas években /Ercsit, Martonvásárt kivéve/ a nyomásos

gazdálkodás uralma jellemző. A harmincas években szinte az egész megyében elterjedtek a takarmány- és kapásnövények. A búkköny, lóhere, lucerna mellett a len és kender, a kukorica és burgonya termelése is számottevővé vált. A len és kender az urbéri illetőségű belsőségeken terjedt el - s e földek /néha allodiumból hasították ki/ után fonással tartozott a jobbágy. A kukorica és burgonya a korábban ugarként hagyott földekre került. A kapások elterjedése azonban komoly munkaerőigényt támasztott, ezért az allodiumokon feles vagy harmados művelésre kiadták. A jobbágyoknak az urbéri-séghez tartozó ugaron csak földesúri engedéllyel lehetett burgonyát vagy kukoricát vetni. Noha 1836-tól tilos volt az ugar után dézsmát szedni, az engedély nélküli vetések után büntetésként mindig behajtották. A burgonyát, kukoricát takarmányozásra használták, ritkán került a burgonyából emberi fogyasztásra /az uradalmiból/. A takarmánynövények elterjedését az intenzív állattenyésztésre való áttérés követelte meg. Érdekes ilyen szempontból az előszállási uradalom, ahol a takarmányszükségletet az is fokozta, hogy a cselédek állatállománnyal rendelkeztek. A rétgazdálkodásnál gondokat jelentett a rétek öntözése, megfelelő kezelése. A század harmincas éveitől a délebbi, alföld-jellegű területeken megkezdődik a mocsarak, lápok lecsapolása, ami a rétek szakszerű kezelésének egyik feltétele volt. 1792-ben csatornázták és csapolták le a Dinnyés-Börgönd-Szerecseny terület mocsarait. Megszűnt a fornai, a pátkai tó. Mesterséges tavakat hoztak létre - az alcsuti, szabadbattyáni, lángi, sárosdi, csalai, verebi, nádasladányi tavakat.¹⁰³ Mellettük a sóstói, az ágotai, a sárkeresztúri, az alapi és kisperkátai tavakat használták fel öntözésre. A megye vízszabályozásában kiemelkedő szerepe volt Beszédes Józsefnek /1786-1852/. "Az Eszterházy-uradalomban szinte az egész Dunántúl területére kiterjedő tevékenységével hamar jó hírnevet szerzett, úgy hogy 1816-ban őt választották meg

a Sárvízi Nádor-Csatorna Társulat igazgató Főmérnökének." A Sárvíz szabályozására a kor legnagyobb méretű műszaki vállalkozása volt. "Beszédes a feladatot Böhm Ferenc egykori gondolatainak és Krieger terveinek felhasználása és áldozatvállalásával és a kormányzat, illetve József nádor személyes támogatásával, várakozáson felüli eredménnyel és gyorsan - lényegében kilenc év alatt - oldotta meg." 1825-ben Zichy Ferenc királyi biztos a reformországgyűlésen már a sikeres befejezéséről számolhatott be.

"minden valóban kiszáritott /magyar/ hold összesen 15 forint 48 krajczárba váltó czédulában került..... ezt az összeget a földbirtokosoknak, kik önszorgalommal határaikban a kiszáritás után megmaradt nádgyökereket kiirtották, a szénának, vagy mindennemű gabonának bő termésével gazdagon visszafizeti, - és pedig egy-két év alatt." A jelentés erre egy fehérvári polgárt említi, aki "6 és félhold bozótjának kiszáritásáért 14 esztendő alatt összesen 120 forintot fizetett váltó czédulában, az idén /1825/ azt először használván, a rajta termett szénát 140 forinton, ugyan váltó czédulán adta el." 104

Az ercsi és az alcsuti uradalmakat kivéve nem beszélhetünk tudományos alapú talajgazdálkodásról. Bizonyos nyomai majd minden gazdaságban megfigyelhetők, de nem rendszeres, és szakszerűtlen az esetek többségében. A vetésforgó révén már elérték azt, hogy a különböző növénykultúrák mind jobban kihasználják, sőt növeljék a talaj termőképességét. Azonban nem volt rendszeres gyomirtás. Sokszor még a tarlóhántást is elhagyták és a gabonaföldeken a gyom teljesen megfertőzte a talajt. A szántásnál nem ügyeltek a megfelelő mélységre sem. Emiatt a talaj vízellátottsága gyenge. A kapások révén, a gyomok rendszeres irtásával elérték, hogy a kapás után vetett gabona tisztább lett. A talajjavítás fontos eszköze a trágyázás. Szerepét a század elején már több uradalomban felismerték. Az uradalmak azonban alig

rendelkeztek igaerővel, ezért a trágyázás a jobbágyokra hárult. A földek bérleti feltételei között a trágyázás mindig szerepelt. Gyakran adtak ki szalmát alomnak, hogy trágyát nyerjenek. Azonban ha volt is elegendő trágya, elszórása ötletszerű és alkalmi volt. Időnként kiszemeltek egy-egy területet, ezt évenként trágyázták, s a szükségesnél többet szórtak rá. Ilyen feltételek mellett a trágyázás lényeges változást nem hozhatott. Általában - arányos elosztás esetén - húsz-harminc évenként jutott a földbe trágya. Az ercsi és a jákabszállási-csillagmajori uradalmakban 7-8 az alcsutiban 10 évenként trágyáztak. A műtrágya már megjelent a korabeli szaklapokban gyakran esett róla szó, azonban nagyüzemi felhasználásáról még szó sem lehetett.

Az ercsi, martonvásári, jákabszállási, alcsuti uradalmak már komoly gépekkel dolgoztak. Azonban a gazdaságok még nem alkalmazták ezeket a gépeket, a silányminőségű, robottal végeztetett munka jellemző a gazdaságok többségében, ezeknek a beszerzéséhez kevés a tőke.

A kapások elterjedése fontos szerepet játszott a nyomásos gazdálkodás felbontásában a részes és bérletbe kiadott földek révén. Hogy jobban nem terjedtek el, annak legfőbb oka a kiterjedt robotmunka volt. A kertgazdálkodás csupán az urasági kastélyok környékén bontakozott ki, az urasági konyha ellátását szolgáltatta. Főleg luxuscélokra termeltek. Az uradalmi szőlőművelés nem volt számottevő. A szőlő igényes munkát kívánt, nem lehetett robottal műveltetni. A dézsma, a bormérési tilalom, az uraság elővételi joga a cefrére, korcsmáltatás, limitáció jelentős hasznót adtak. Ebben az időben a móri, csókai, váli, urhidai, isztiméri, kincsesi, csákberényi, gránási /gánti/, borok voltak jó minőségűek. Fejér megye jelentős része erdős terület. A fakitermelés komoly hasznót jelentett. Előfordult, hogy az erdőt bérbe adták, de többnyire maguk az uradalmak értékesítették a fát. A hegyvidéken cser, gyertyán, bükk és tölgyes erdők, a síkságon az akác, szil, kőris mellett az ihar, hárs, a jegenye és nyár egyaránt megtalálható. Alcsuton

Nádasladányon faiskolák működtek. Az alcsuti arborétum ma is az ország egyik legértékesebb védett állománya, noha gondozása korántsem mondható megfelelőnek. Díszkertek szinte minden uradalomban voltak. Kevés kivétellel szinte mindenütt óriási az erdőpusztítás, olyannyira, hogy a vidék növénykultúráját is átalakította.

Az állattenyésztés képezte szinte minden uradalomban a tőkefelhalmozás forrását. A rideg és istállózó állattartás egyaránt kiterjedt volt. A parlagi és nemesített juhokat egyformán nagy számban tenyésztették. Ezek főleg az örökös tartományok piacain kerültek eladásra. A szarvasmarha csak igaerőként volt számottevő, esetleg a hízómarha eladásra való tenyésztését honosították meg. A harmincas években a marhavész a ridegmarha helyett az istállózó tenyésztést tette szükségessé.

Az uradalmakban a kiterjedt robotmunka képezte a gazdálkodás alapját. Ott jelentett komoly mennyiséget, ahol az urbáriális népasság aránya jelentős volt. Az ercsi, martonvásári, alcsuti, jakabszállási-csillagmajori és előszállási uradalmakban a bér munka meghaladta a robotmunkát, sőt a bér munka a gazdálkodás alapját képezte. Az Eszterházy-, Zichy-, Batthyány uradalmakban viszont ha meg is jelent, csak kiegészítő szerepe volt. Az országos helyzetet tekintve Fejér megye e területen élen járt, a kiterjedt bér munka valamint a forradalom előtti tagosítások lehetővé tették, hogy az 1848-as jobbágyszabadítás ne okozzon komoly megrázkódtatást a nagybirtoknak, zökkenőmentesen épüljön be a kapitalista rendszerbe.

A megye egyébként nem képezett komoly vásárló erőt. Noha a paraszti differenciálódás következtében a gazdag-paraszság már belső vásárlóként jelentkezett, korántsem jelentette azt, hogy a nagybirtokok áruai megyén belül értékesíthetők lettek volna. Az eladásra szánt termékek egyoldalúan mezőgazdasági jellegűek voltak, amit termeltek, az

nagy mennyiségben került piacra. Így többnyire közvetítők révén kerültek a termékek az örökös tartományokba. Általában fehérvári vagy esztergomi zsidó nagykereskedők bonyolították az üzletet. Heinrich Jakab, Steiner Fülöp, Baumgarten Izrael, Kegel Gáspár, Stern Márton főúrákkal kötött üzletei jelentős tételeket érintettek. A Zichyek, Eszterházyak győri és bécsi kereskedők révén értékesítették terményeiket.¹⁰⁵ Sokszor maguk a bécsi kereskedők keresték fel a nagybirtokosokat. Az ercsi uradalom még Angliában is értékesített terményeiből.

Az uradalmak jövedelemforrásai szegényesek voltak. A jövedelem legnagyobb részét az állattenyésztésből származó bevételek adták. Az ercsi, az alcsuti, a martonvásári és jakabszállási uradalmakba befektetett tőke /megfelelően befektetett/ meg is térült, és tőkefelhalmozási lehetőséget adott. Az Eszterházy-, előszállási uradalmak esetében viszont jóval kevesebb az egy holdra eső jövedelem. Megindul a nagybirtok eladósodási folyamata, amelynek nyitánya Luzsenszky Aloysius pere.¹⁰⁶ 1828-ban került sor bíróság elé állítására a viszonylag kisebb összegű adóssága miatt, a per még 1867-ben sem zárult le. Azokat a birtokosokat, amelyeket sikerült házi kezelésbe venni s rendezni, az eladósodástól egy ideig meg tudták védeni.

A reformkori, gazdag nagybirtokosok utáni nemzedék azonban kevésbé törődött birtokaival, s a reformkorban megindult eladósodási folyamatot már nem tudták lassítani sem. A hatalmas birtokok széthulltak apróbb birtoktestekre, amelyeket rendszerint bérbeadtak, ami a tönkremenetel biztos útja volt.

A közép- és kisbirtok helyzete
a reformkorban

A közép és kisbirtokos nemesek életkörülményei

Fejér megye a nagybirtok tipikus területe, hiszen a megművelhető földterület 70 %-a¹⁰⁷ nagybirtokosok tulajdonában van. A közép- és kisbirtok súlya mind gazdasági, mind politikai tekintetben egyaránt elenyésző. Osztályos atyafiságokat alkotva próbálták a birtokelaprózódást megakadályozni, a birtok területi épségét megóvni, megmenekülni a jobbágysorba süllyedés elől. Azonban ez nem mindig sikerült. A baracskai közbirtokosság kénytelen volt a tulajdonukban lévő Baracskán kívül eső /kajászói, cecei/ pusztákat elzálogosítani Zichy Jánosnak, majd végképp lemondani róluk.¹⁰⁸ A nemesi összeírások adatai világossá teszik, hogy a kis- és középbirtok elaprózódása megakadályozhatatlan folyamat. Míg 1754-ben 306 köz és kisbirtokos nemes, 1809-ben 1737 fő, 1828-ban 2077 fő, 1843-ban már 4365 családfőt jegyeztek fel.¹⁰⁹ Igaz, korábban csak a nemesi felkelés szempontjából fontos nemeseket írták össze, míg a XIX. században már sor került az adózás miatt minden nemesi család összeírására. A vagyoni helyzet rohamos romlása kiváltott egy ellenreakciót is - miután a tönkremenéstől menekülni nem tudtak, legalább bizonyított legyen nemes származásuk. A középnemesség életkörülményeire utaló adatok sajnos nem maradtak fenn, azonban a kismemességre és a jobbágytelkeken élő nemesekre vonatkozó iratanyag lehetővé teszi helyzetük, életmódjuk viszonylagos megismerését. A kismemesek egyaránt kiszolgáltatott helyzetben voltak akár középbirtokosok között éltek, akár földesuri fennhatóság alatt. A földesuri birtokon élő nemesek kúriális telekkel bírtak többnyire. Az allódiumokból kihasított telekkel a jobbágyokéhoz hasonló feltételekkel gazdálkodtak. A kismemesek kezén található úrbéres telek, ami után kötelesek az urbéri szolgáltatásokat teljesíteni. A kismeme-

sek többsége kuriális telket bír. A csákvár-gesztesi uradalomban 129 urbéres teleknek megfelelő területet birnak, jórészt egytelkes gazdák. Többségük az uradalom Komárom megyéhez tartozó területén élt.¹¹⁰ Hasonló körülmények között élnek a kálozi és seregélyesi nemések. A káloziak jobbágyi telekkel keverve bírnák házukat, belsőségüket, telküket. Ezt az egész község nevében aláírták az előljárók. 1814-ben különözés történt, s a nemtelenektől már ekkor elvették a telket. A szerződést három évre kötötték a nemesekkel, 32 1/2 hold kuriális földet kaptak. A nemések maguk közül választhatnak hadnagyot, törvénybíró, tizedest. 8 darab marhát és 15 juhot tarthatnak. A zsálereknek juhot tartani tilos. Csőszöket és pásztorokat kötelesek fogadni. Ennek fejében a sessionkénti tartozásuk a következő: 40 marhas-, vagy 80 gyalog-robot napkelétől napnyugtáig; 12 nap kaszálás; 80 p.m. gabonát Adonyba fuvarozni; ha erre nem jut idő, a robottartozás átvihető a következő évre, minden ötödik kéve gabonát beadni az uraságnak. Egy 1820. évi felmérés szerint 42 2/8 telket bír 70 családfő, 1593 6/8 hold 127 -ölt. Megújítják a szerződést, városi tanács jön létre, amely rendfenntartó, adóbeszedő, stb. feladatokat lát el, az elmulasztott köteleességek után a büntetés mértékét határozza meg. 1826-ban 60 sessionra osztott kuriális földet kapnak a nemések, amelyet három nyomásban kellett megművelniük. A Sárretet megkapják legelőnek. Tartozásaik: sessionként 10 ft- 60 ft - terrágiumot kell fizetniük. Az uraság földjéből 6 holdat háromszor megszántani, learatni, kévébe kötni, keresztbe behordani, asztagba rakni; a tavaszi vetésből 6 holdat megszántani. 20 p.m. gabonát Veszprémbe, vagy 30 p.m-t Adonyba szállítani. Aki ezen feltételeket nem teljesíti, bérletét elveszti. Az uraság pedig kanálist huzat, minden évben kitisztíttatja. Dézsma tartozásuk nincsen. 1830-ban az úriszékhez fordultak 1 090 4/8 hold elvétele

miatt. Az újabb szerződésre 1839-ben került sor. A nemes zsellér 25 gyalog napot szolgál, vagy 5 pft-ot fizet, a házatlan pedig 15 gyalog napot szolgál, vagy 3 pft-ot fizet. Új városi rendtartást állapítanak meg, a városi tanács hadnagyból és hat eskütől áll. Lehetetlen azonban jogaik megvédése. 1841-ben kilenc nemes telkét elvette az uradalom, noha az úriszékhez fordultak. 1846-ban az úriszéki ülésen kéri az elkülönözést. Ekkor 97 nemes bírt 28 2/4 telket. 36 házas és 12 házatlan zsellért jegyeztek fel. 1847-ben a helytartótanácsához fordultak az említett 1090 4/8 hold miatt. A per 1848-ban az igazságügy-miniszterhez került, majd a Királyi Itélőtáblához fellebbeztek mert az 1848. június 2-iki megyei bizottmányi ülésen 91 telek visszacsatolását érte el az uradalom, mivel ott a "Zichy-atyafiak ítélkeztek". Decemberben valamennyi telkükből kivetették őket.¹¹¹ A per csak a forradalom után zárul le, ekkor teljeseedik ki az uradalomban az intenzív gazdálkodás, s egy pillanatig sem kétséges, milyen eredménnyel zárul a per.

Az Eszterházy uradalomban főleg Csákváron és Magyaralmáson élnek nemesek. Magyaralmáson 1773-tól 5 7/8 régi sessiót bírnak, 76 7/8 p.m. nagyságu területekre osztva,¹¹²

1798 november 9-én 950 348/660 p.m.-t bírtak.¹¹³ A szerződés szerint: " a gesztesi uraság törvényes úriszék ítélete alatt álljanak ",

Nemes Pálffy János	6/16	urbariális kapacitású sessió- tul	9,35 ft-ot
ifju Dezső István	6/16	"	9,35 ft-ot
Dezső Mihály	3/16	"	5,17 ft-ot
Vass András	7/16	"	10,73 ft-ot
Vass Györgyné	7/16	"	10,73 ft-ot
Vass István	4/16	"	6,56 ft-ot
idős Dezső János	7/16	"	10,73 ft-ot
Dezső Márton	4/16	"	6,56 ft-ot

---

2 12/16

69 ft 20 3/4 "

krajcárt, ezenkívül terrágiumként minden ötödiket szemes gabonából, országgyűlés esetén hosszúfuvar Budáig és Pozsonyig; bormérés ha van szőlejük, a méz kilencede in natura, esetleg készpénzzel megválthatják; $3 \frac{5}{8}$ öl fát fűrészelve megvágni; Pálffy János, Dezső Márton $\frac{1}{4}$, Vass Gergely $\frac{7}{8}$, Vass István $\frac{1}{4}$ öl fát saját marháin beszállít vagy $37 \frac{1}{2}$ kr. pénzért ölnként megvált; juh és kecske tartása tilos, marhát az úriszék ítélete szerint tarthatnak; A szerződés három évre szólt, 1801-ben újították meg Csákváron.¹¹⁴

Az 1835-ös szerződés már jóval kedvezőtlenebb.¹¹⁵ Az ölfa fűrészelését $\frac{1}{16}$ telek után $\frac{1}{8}$ -ban határozták meg. Így $5 \frac{8}{16}$ öllel tartoztak. Évente 44 ft-ot fizettek, földbér helyett 20 p.m. búzát kétszerest, 20 p.m. zabot adtak. 80 tojással, 16 csibével, egy négylovas hosszúfuvarral Pozsonyba tartoztak. Kötelesek a bort, törkölyt teljesen átadni, bérért erdőt vágni, az uraság allódiumán csucsidőben dolgozni. Juh és marha tartása továbbra is tilos. Csak bérért legeltethetnek, tilosban kapott marhák után két forint büntetést kötelesek fizetni, az úriszék előtt meg kell jelenniük. A nemes házas zsellérek 6, a házatlanok 3 forintot fizetnek évente, azt naponta húsz pénzért leszolgálni kötelesek. Új házat építeni, a telket bérbe kiadni tilos.¹¹⁶ 1844-ben még azzal bővítik a szerződést, hogy az a határrendezést nem gátolhatja.¹¹⁷ A tagosítás során természetesen a nemesek kezén lévő föld is felmérésre kerül. Az így kimutatott többletet elveszik tőlük is.¹¹⁸

név	ténylegesen birt föld m ² -al	újonnan kimért m ² -al	elvett föld m ² -al
Somogyi Ferenc			
5/8 telkes	29 771 1/6	27 750	2 021 1/6
Rideg János			
1/4 telkes	13 154	11 100	2 054
Vass András			
7/16 telkes	21 869 2/6	19 425	2 444 2/6
Herki János			
5/8 telkes	32 682 4/6	27 750	4 932 4/6
ifju Tima Ferenc			
1/2 telkes	28 292 2/6	22 200	6 092 2/6
Tima István			
1/2 telkes	27 815	22 200	5 615
Boros Mihály			
1/4 telkes	13 552 5/6	11 100	2 452 5/6
Rácz Márton			
1/2 telkes	24 949 4/6	22 200	2 749 4/6
Herki István			
1/2 telkes	27 769	22 200	5 569
ifju Nagy János			
1/2 telkes	25 404 1/6	22 200	3 204 1/6
Lószai István			
1/4 telkes	14 240 3/6	11 100	3 140 3/6
Áts Péter			
1/4 telkes	11 644 3/4	11 100	544 3/4
Áts Márton			
1/2 telkes	25 324	22 200	3 124
Vass Gergely			
7/16 telkes	22 361 3/6	19 425	2 936 3/6
Vass István			
1/4 telkes	14 213 1/6	11 100	3 113 1/6
Mura István			
1/2 telkes	27 410 1/6	22 200	5 210 1/6
Német Ferenc			
1/4 telkes	12 926 4/6	11 100	1 826 4/6
Kováts Márton			
1/4 telkes	11 726 4/6	11 100	626 4/6
7 3/8 telek	385 107 10/16	327 450	57 657 5/8

Tehát a birtokrendezés során mintegy 57 657 5/8 0-nyi területet tudott allodizálni az uradalom.

Csákvár mezővárosban 14 nemessel lépett szerződésre az uradalom, még hozzá 3 7/8 telket kaptak.¹¹⁹

Telkenként 50 forint bért fizetnek, azaz 193,75 forintot, a házas zsellér 6, a házatlan zsellér 3 forintot. Terragium címén minden hatodikat szalmában az uraság szérűs kertjébe behordani kötelesek. Borból az ötödiket, az ezek után megmaradó boraikra az uraság elővételi jogot formál. A réteket a föld nagysága szerint a jobbágyokéhoz hasonlóan kell kimérni. Minden egész hely után 4 öl fát fűrészelni, megvágni, mikor az uraságnak szüksége van rá, saját marháikat előállítani kötelesek. A zsellérek pedig a szokott fizetségért 1 öl hasáb- és két öl rőzsefát megvágni kötelesek, ezért az uraság pénzért ad tűzifát. Országgyűlés tartásakor pedig kappant 4-t, 8 csirkét, 100 tojást és egy hosszúfuvart Pozsonyig vagy Budáig szolgáltatni kell. Ha az uradalomnak szüksége lesz munkára, úgy két marhával naponta 40 kr-ért, gyalog napot 20 kr-ért szolgálni kötelesek. Kecske, juh tartása tilos, marhát a telek arányában tarthatnak. Ha az urasági haszonvételeket maguknak tulajdonítják, 100 forint büntetés róható ki rájuk. /Tata, 1837. július 7./

Lakásaik a házas zsellérekéhez hasonlóak. Egy 1795-ös összeírás szerint nyolc nemes lakása a következő: 1 szoba, 1 konyha, és ehhez tartozik 1 sárfalú istálló.¹²⁰ 1818-ban a következő szerződést kötik: " Miután az új összeírás után látják a köznemesek állapotját, engednek 2 sertést, 1 tehenet minden közbirtokos nemesnek az urbéri pascuumra, mivel zselléri munkára nem kötelezhetők saját ajánlásukból fognak két sertés után 1 forintot, 1 tehén után 2 váltó forintot, a pásztorért taksát fizetni és 3 nap a helység előljárói által teendő szőlőmunkára szolgálni." ¹²¹

1800 októberében a nemes árendások az úriszékhez fordul-

tak, mert nem kaptak fát. A tisztartó " méltányolja " a kérést és az un. prigli fából vághatnak annyi ölet, amennyit csak kérnek, de maguk vágják ki és öléért 1 forint 25 krajcárt fizetnek. ¹²²

A káloziak és a csákváriak küzdelme nem elszigetelt jelenség. Egy-egy nagybirtokossal szinte késhegyig menő harcot kellett vívnia a kiszolgáltatott kisnemesnek, hogy érdekeit megvédi. A felcsuti Sajnovics részen levő közbirtokosok földjeit a Batthyány család foglalta el, 1818-ban kéri a vármegyét a határok kijelölésére. ¹²³ Tíz polgárdi közbirtokos nevét a határok kijelölésénél egyszerűen kihagyták, ezért kéri a vármegyét, vizsgálja felül az uradalom által indított pert. /1819/ ¹²⁴ Persze ellenkező példa is akad. Vétesdobozon a köznemesek foglalták el jogtalanul a közlegelőt és az erdőt. ¹²⁵ /1810/ 1848 tavaszán a velencei nemesek panaszkodnak a jobbágyokra, mert azok sem fizetnek, sem nem szolgálják le az árendát, sőt "napszámba hívatván, kíméletlen kegyetlenséggel kéri az napi bért". ¹²⁶ 1815-ben a szolgálgaegyházi nemesek, akiknek birtokát felosztották, úgy látják kevesebbet kaptak, mint ami jár. ¹²⁷ 1826-ban sárkereszturiak is a jobbágyok ellen léptek fel, mert a köznemesek a Sárretet kiszáritották, és a jobbágyok lefoglaltak belőle 337 7/8 holdat. Arra ráállnak, hogy ezt másutt egy tagban kapják meg, 1100 U-el számolva. Arányosan osszák szét, réti földdel egy tagban. Ezért az 1 telkes 2 kaszás, a 1/2 telkes 1 kaszás, az 1/4 telkes 1 gyűjtő napszámot köteles teljesíteni. ¹²⁸

Természetesen a köznemesek gyakran egymással is összeközlésbe kerülnek, nyomorúságukban egymás kárára próbálják érdekeiket megvalósítani. A csősz agilisok és nemesek az alispánhoz mentek panaszra, mert néhány nemes vetéseikben kárt tett. Kéri, hogy az illető, legeltető nemeseket büntessék meg, "mert két embert nagyon megvertek". ¹²⁹

A vármegye fejenként 12 pálcában szabta ki a büntetést. ¹³⁰

A bodméri compossessorok nem a vármegyéhez mentek panaszra, hanem "tselédjeiket kegyetlen és könnyen halált is okozó verésekkel ütik verik", maguk pedig éjszaka rétjeikbe és ve-

téseikbe hajtják és hajtatják cselédekkel a marháikat.¹³¹
 A nemesek állami tartozása sem volt egyforma. Sárkeresztúron egy 1 házhellyel bíró nemes 20 krajcárt fizetett a Házi Pénztárba, 25 krajcárt a Királyi Pénztárba. Pákozdon, Velencén nem tartoztak semmivel. Sárkeresztúron egy 2/4 telkes 33 forintot fizetett a Királyi Pénztárba, 26 forint 33 krajcárt a Házi Pénztárba, egy fertályos 38 forint 57 krajcárt és 35 forintot, Sárszentmihályon 2 forint 16 dénár és 1 forint 78 dénár valamint katonai élelmezéssel tartozott, Fülén semmit sem fizettek. Ondódon szintén negyedtelkes 1 ft. 30 dénárt a Királyi Pénztárba, és 45 dénárt a Házi Pénztárba fizetett, katonai kötelezettsége nem volt.¹³²

Megindult a törekvés, hogy terheiket egyenletesebben állapítsák meg, azonban 1848-ig nem sikerült elérniük tartozásaik jelentős csökkentését, vagy arányos elosztását.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a köznemesek és kisnemesek létfeltételei lényegesen nem különböztek a jobbágyokéitól. Sőt, némely esetben még náluk is súlyosabb feltételekkel kényszerültek földet bérelni. Mivel őket nem terhelték az állami és megyei adók annyira, az uradalmak nyugodtan terhelték őket. A robotot is vállalták - mire nemes nem kötelezhető - bármilyen csekély bérlet fejében. A tagosítás őket sem kerüli el, de míg a jobbágyszékek sokszor sikeresen szembeszállnak örökös földesurukkal, addig a kisnemesek ereje kisebb, megosztottabb. Bizonyos főkig előnyösebb helyzetben vannak, mivel könnyebben tehetnek szert valamilyen haszonbérletre. Boltok, korcsmák bérlete inkább az ő kezükbe került, bár nem elhanyagolható a zsidó kereskedők konkurrenciája, akik a bérletek pontos fizetésével, sőt a földesurak számára előnyösebb feltételekkel vesznek valamit haszonbérbe.

Az előszállási uradalom bérlői csak nemesek lehettek. Lőrincz Pál mészáros 36 hold szántóval, 2 hold kukoricával, 1/4 hold káposztával, 6 hold réttel, 10 marha legeltetési jogával vállalta a mészárszék és korcsma bérletét,

420 forintért évente Hercegfalván. Ugyancsak Hercegfalván, hasonló körülmények között 1200 forintért váltotta ki a mészárszék és a korcsmáltatási jogot, 1834-37 között Borbély István. Lőrinczy Pál 1822-46-ig volt bérlő. Tilos volt idegen bort és pálinkát mérniük, a csapbér 1 akó bor után 9 krajcár, 1 akó pálinka után 1 forint volt.

Szabó András a mélykúti csárdát 33 hold szántóval, 3 h réttel, 5 h lóheréssel, 2 h kukoricával, 2/4 h kenderrel, 4 ló, 2 csikó, 4 tehén legeltetésére való legelővel 184 ezüst forintért kapta meg. Az előszállási, kisvenyimi, karácsonyszállási, kőkasdi mészárszék és korcsma Lőrinczy Pál Gelentsér Mihály és Antritt Mihály kezén volt 1-1 telekkel 550-550 forintért.

A nagyvenyimi vendégfogadót Szilágyi István 24 hold szántóval, 2 h kukoricával, 12 h réttel, 1/2 h kenderrel, 12 marhára való legelővel évi 375 forintért bérelte és 5 forintért holdanként bármennyi földet bérelhetett. Köteles volt az uraság borát, pálinkáját kimérni.

Ezek a bérletek nem jelentettek felhalmozási alapot, a mészárszék, korcsma forgalma nem biztosította a megélhetést, ennek fő forrása a 40-50 holdnyi föld volt. A bérlők jövedelme ebből eredt, a kereskedés csak kisegítő jellegű volt, a hangsúly az uradalmi termékek /bor, pálinka, hus/ kimérésén volt.

Az is előfordult azonban, hogy a köznemesektől elvették a közös korcsmáltatási jogot, mint Nádasladányon.¹³³

A Nádasdyak szintén nemeseknek adták a mészárszékek bérletét. Mielőtt Horhy Mihály kibérelte a jakabszállási pusztát Nemes Szabó József bérelte. /sárosdi lakos/¹³⁴

A Nádasdy tulajdonban lévő Csala pusztát köznemeseknek adták ki 1800-ban 8 évre /birkamajor épületekkel, korcsmaházzal, istállókkal, malommal, erdővel/ mintegy 1216 h szántóval. /Hogy mit fizettek érte, nem jegyezték fel./¹³⁵

Nemes Újvári József alapi haszonbérlő kezén volt a dunapentelei puszta, s adózói megtagadták a fizetést. "érte az úriszéket - törvényes úton hajtsák be követelését."¹³⁶

Z Kovács Imre tabajdi közbirtokos a dobozi pusztában lévő belső telket, házat, káposztást bérelt 82 forintért.¹³⁷ Vitztmaier Jánosnak /óbarki nemes/ Óbarkon, Magyaralmáson, Kápolnásnyéken is volt földbérlete.¹³⁸ A boltok, korcsmák, földbirtokok bérlete mellett iparúzó nemeseket is találunk. Az iparúzó nemesek közül kerülnek ki a céhek vezetői, nemesi cím kellett sokszor a mesterré avatáshoz is. A csákvári fazekas céh tagjai közül a nemesek teszik ki a mesterek többségét. Az 1846. évi összeírás a sármelléki járásban feljegyzi a nevek mellett azt is, ki volt a nemesek közül iparos. Így megtudjuk, Keresztesen 1 szabó, Sőrédén lakatos, Lángon 1 molnár, Tácon 1 molnár, 1 kovács, Polgárdiban 1 takács, Sárhadányon 1 mészáros, Nádasladányon 1 mészáros, Kiskeszin 1 mészáros, Abán 1 szabó, 1 kovács, 1 molnár, Sárkeresztúron 1 kovács, Felsőszentmihályon 1 kovács, 1 kalmár, Kálozon 5-en foglalkoztak iparral - lakatos, fazekas, bognár mesterek, Cecén 9-en, szintén lakatos, bognár, fazekas mesterek. Megtudjuk akadt nemes származású béres is Polgárdiban, Szentágotán, Töbörzsökön, Lángon, Tácon, Abán.¹³⁹ Sajnos ezek a feljegyzések is pontatlanok, de a többi járásban még ezeket sem jegyezték fel.

A közép és kisbirtokosok anyagi helyzete érthetővé teszi, miért nincs politikai súlyuk a megyében. A megyei hivatali tisztségek betöltése számukra is gyakran megélhetési forrást jelentett, ezért érthető, hogy 1843-ban csupán Székesfehérváron 200 nemes családfőt írtak össze.¹⁴⁰ Csak ritka esetben emelkedhetett ki valaki közülük, s Madarász László példája inkább egyedi, kivételes eset, mintsem általános közép-nemesi út. Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy a reformkor lázas vitái érintetlenül hagyták a megyét, ahol a nagybirtok érdekeit semmi sem gátolta. Az egyetlen fel-emelkedési lehetőség a gazdatiszti munka a nagybirtokokon. Az uradalmak szívesen alkalmazták gyermekeiket is, akiknek így lehetőség nyílt a tanulásra is. Ez az út is csupán kevesek számára volt járható. A jobbágyok közé süllyedve, a falvak és mezővárosok lakosságának felső rétegét alkották a mezővárosi módosabb gazdákkal együtt.

Fejér megye nem nemesi lakossága
1790 és 1848 között

Úrbéres népesség

Az urbéres népesség rétegződése, földdel való

ellátottsága, vagyoni helyzete

Gazdaságilag művelhető terület: 1 008 140 h
urbéres terület: 91 642 h

	1768 ¹⁴¹	1846 ¹⁴²
Telekszám:	2288 4/32	3023
Telekátlag:	0,43	0,42
1 telekre eső családfő:	2,35	2,34
Összes urbéres terület:	91 642 h	97 622 h
Maradványföld:		22 184 h
Összes:		119 806 h
Egy főre jutó összes urbéri föld:	17,86 h	13,79 h
Reminencia:		3,13 h
		<u>16,92 h</u>
A telkes családfők száma:	5380	7080
Házasszéli családfők:	1229	6972
Házatlan szülő családfők:	384	2977
Összes szülő családfő:	1613	9258-9949
Összes urbéres családfők:	6993	17 029
Százalékos arány:		
Telkes:	76,94 %	41,6 %
Házasszéli:	17,57 %	40,9 %
Házatlan:	5,49 %	17,5 %
Összes szülő:	23,06 %	58,4 %

A földterület megoszlása az úrbéreszek kezén 1768-ban:¹⁴³

1 1/2	48	0,89
1 1/2-1	126	2,34
1 -3/4	192	3,57
3/4 -1/2	412	7,66
1/2 -1/4	1294	24,05
1/4 -1/8	2299	42,73
1/8 -	1009	18,76
<hr/>		
	5380	100,00 %

A földterület megoszlása az úrbéreszek kezén 1846-ban:¹⁴⁴

mardványfölddel együtt			maradványföld nélkül	
-5	442	6,2	83	1,2
5-10	2418	34,2	1718	24,3
10-15	421	5,9	1188	16,8
15-20	3060	43,2	2197	31,0
20-25	198	2,9	1012	14,3
25-30	143	2,0	376	5,3
30-35	283	4,0	125	1,8
35-40	82	1,2	217	3,0
40-45	7	0,1	41	0,6
45-50	12	0,2	10	0,1
50-55	1	0,0	79	1,1
55-60	---	---	11	0,2
60-65	11	0,1	---	---
65-70	---	---	1	0,0
70-75	---	---	---	---
75-80	1	0,0	15	0,2
80-85	1	0,0	1	0,0
85-90	---	---	---	---
100-105	---	---	4	0,1
<hr/>				
	7080	100,00 %	7080	100,00 %

Az urbéres lakosság létszámának megállapítása után kiderül, hogy a zselléresedés rendkívül erős ütemű a megyében. Az 1828. évi felmérés során a telkes jobbágyok házas és házatlan zsellérek aránya a következő volt:

	országos szinten ¹⁴⁵	Fejér megyében ¹⁴⁶
Telkes jobbágy:	52,77 %	41,6 %
Házas zsellér :	33,96 %	40,9 %
Háztatlan zsellér:	13,27 %	17,5 %
Összes zsellér :	47,23 %	58,4 %

Azaz a megyei arány jóval magasabb az országosnál. Az adatok annyival is inkább figyelemre méltók, mert ha az 1768. évi országos arányt vetjük össze az akkori megyei adatokkal, a zsellérek száma Fejér megyében kisebb százalékot tett ki az országosnál.¹⁴⁷

	országos arány	megyei arány
Telkes jobbágy :	66,65 %	76,94 %
Házas zsellér :	27,12 %	17,57 %
Háztatlan zsellér:	6,23 %	5,49 %
Összes zsellér :	33,35 %	23,06 %

Ezekkel az adatokkal összevetve az 1828. évi adatokat, kiderül, mennyivel gyorsabb a zselléresedés üteme Fejér megyében az országosnál. Míg országos szinten a zsellérek száma 13,88 %-kal nőtt, Fejér megyében 35,34 %-kal nőtt! A házas zsellérek aránya országos szinten 6,84 %-kal, megyei szinten 23,33 %-kal nőtt, a háztatlanoké országosan 7,04 %-kal, a megyében 12,01 %-kal nőtt!

A telkesek megállapításánál az 1768. évi összeírás és az 1846. évi adatok vehetők figyelembe. Az 1846. évi adatok Sándor Pál forráskritikai számítási alapján kaptak. Felhasználhatók még az ötvenes-hatvanas évek periratai, amelyek szintén az 1848 előtti időszakban keltezettek. Legreálisabbnak az 1828. évi összeírás adatai mutatkoztak. Egyrészt a megyében mintaszerűen végezték az összeírást, más-

részt a pontosságot a legszorosabb országos ellenőrzés is elősegítette. 1829-ben már az elkészített adatsor felülvizsgálása is megtörtént. Az 1846-os összeírás adatai sokkal kevesebb telkest mutatnak ki, mint az 1828-asé. Az irreális adatokat az eltagadás is magyarázza. Sándor Pál ezeket összevetette az 1846-os nemesi un. kebelbéli összeírás adataival is. Ezeket az adatokat az 1828. évihez hasonlíthatjuk.

Milyen megállapítások vonhatók le a telkesek létszámának, adatainak 1768-as és 1828/46-os összehasonlításából?

I. Telekszám

A telkek száma jelentős eltérésének oka nyilvánvalóan nem az úrbéres állomány csökkenése, hanem inkább a Mária Terézia kori urbáriumok adatainak nem reális volta, a telkek eltagadása.

2. Holdban kifejezett úrbéres állomány

A holdak számának megközelítő hasonlósága is azt mutatja, hogy az 1768. évi adatok nem felelnek meg a valóságnak. A jelentéktelen többletet az 1768. évi pozsonyi mérős adatok pontatlansága is okozhatja, a jobbágyságnak a tényleges úrbéres állományért vívott harca is eredményezhette. Jelentős a reminencia nagysága. Ez a fogalom valaha úrbéres területeket jelölt, most azonban a telki állományhoz való tartozása kétségesse vált, és a birtokrendezések lezárulása után a jobbágyság csak megváltás után veheti majd tulajdonába. Az úrbéres állomány nagyságát azért sem lehet a periratokból megállapítani - ugyanígy az úrbéresek létszámát sem - , mert ezek már lecsökkentett területek, jelentős részük allódiális földként visszakerült az uradalmak kezelésébe.

A reformkori úrbéres népesség életkörülményeinek vizsgálata során többnyire csak az úrbéres jellegű földekről esik szó. Kevesebb esetben figyelhető meg az allódiális, bérletként jobbági használatba kiadott földek jövedelemkiegészítő szerepének hangsúlyozása. Az allódiális folyamat

megindulásával megnőtt a munkaerőszükséglet, bár nem minden uradalomban folyt allódiális gazdálkodás. A munkaigényes kapások elterjedése elképzelhetetlen a feles, harmados és kétharmados földek nélkül.

A bérletek nagyságának megállapítása az urbéres állomány meghatározásánál is nehezebb feladat. Csak ritkán kerül sor a föld allódiális jellegének tudatosítására, legtöbbször a jobbágyoknak fogalmuk sincs arról, milyen földet használnak. A cenzuális jelleg általában csak a különözéskor derült ki. Megnehezíti a felmérést az is, hogy alig maradt valami nyoma annak, bírtak-e a jobbágyok bérelt vagy esetleg urbéres földeket a falu, illetve az uradalom határain kívül. A megyében szórványosan találunk adatokat extraneus földekre, hiányukat inkább a források elpusztulásával lehet magyarázni. Ezenkívül az urbéres állományba nem vették be az esetleges káposztás-, len-, kenderföldeket sem, sőt a szőlők is kimaradtak.

Bérelt földekre vonatkozó adatok

Az inotaiak megkapták a Zichy-uradalomtól 1790-től a Vadalmás és Hajagos nevű szántókat 6 évre. Ezért be kell szolgáltatniuk a termés ötödét, ki kell irtani a Harasztos nevű területet, az uraság rétjén a szénát be kell gyűjteni.¹⁴⁸

A martonvásári árendás jobbágyok panaszkodtak 1801-ben, mert az uraság a megígért három lánc helyett egy láncot adott, egy forint helyett négy tallért és két kaszás, négy gyűjtő napszámot követelt már régóta, de most még ilyen feltételekkel sem adott bérletet.¹⁴⁹

1808-ban a dunapenteleiek panaszkodtak, hogy nem adja ki az uraság a cenzuális földeket, sőt még kendernek valót sem ad, a preminenciális földeket is visszatartja.¹⁵⁰

Ugyanekkor a kovácsházi árendások panasza az, hogy a szárazság miatt nem tudják a termés harmadát beszolgáltatni/ főleg dohányt termesztenek/.¹⁵¹

1811-ben a kiskisfaludi árendások képtelenek a bért kifizetni.¹⁵²

1819-ben az érdiiek kapták meg a bentai pusztát, amelyet hosszas per után 1842-ben tudott visszavenni tőlük az uradalom. 1828-tól legelőt bérelnék, a diósdiai pedig az érdi kukoricaföldeket. Ugyancsak 1819-től bérlik az érdiiek a berki pusztát. 1830-ban a contractus szerint 305 forintért vette bérbe 13 jobbágyság a Berki pusztát mellett lévő Szlatna Brdát.¹⁵³

A sárszentmiklósiak is árendába vettek bizonyos földeket, amelyeket a földesúr kényszerített rájuk.¹⁵⁴ A rácalmásiak kérik, hogy az árendásokat is kötelezzék közadó fizetésére /1825.máj.14./¹⁵⁴

A kuldői jobbágyságok az uriszékhez fordultak, mert a közbirtokos nemesség az általuk kibérelt legelő és fűbéres helyeken legelteti marháit.¹⁵⁵

1790-ben a sárkeresztúri árendások birkái, vonós marháik, a közlegelőt elfoglalták. Az uriszék megtiltotta a marhatartást a közlegelőn. Ennek ellenére kénytelenek voltak a bérlők ellen újabb panaszt emelni, s mikor megszámozták a kezükön lévő állatokat, 187 fő tulajdonában 1248 db állatot találtak.¹⁵⁶

Szabadszántóban szintén feles földeket osztott ki az uradalom napszám fejében.¹⁵⁷

1837-ben a lovasberényiek szegénységük miatt nem voltak képesek földeket bérelni, noha korábban mindig szoktak.¹⁵⁸

1840-ben a sárladányiak kérik a helytartótanácsot, hogy úrbéres földek feletti bérletekért 300 Ft-ól után 1 gyalognapot hagyjon jóvá.¹⁵⁹ 1841-ben újabb panaszt emeltek, mert az úrbérben megengedett mennyiségnél több robotot követelt a bérletekért az uraság.¹⁶⁰ A pusztavámiak 1841-től évente 4000 váltó forintot fizetnek a pusztavámi legelőért.¹⁶¹

Az Ercsiben élő jobbágyoktól 1841-ben megtagadták a pénzes és feles földeket, s csak igen kevés pénzes földet kaptak. Az úriszék határozatára minden földjét felébe szántatni, haszonbérbe kiadni köteles az uraság. A következő évben azonban újból megtagadta a pénzes és feles földeket, más jobbágyoknak adta ki.¹⁶²

A tavak környékén a nád is jelentős munkalehetőséget adott: a pákozdiak az urbariális tartozáson felül megmaradt nádat feléből takaríthatták be.¹⁶³

A csákvári uradalomhoz tartozó falvak cenzuális földjeit elég pontosan ismerjük. A formai pusztát állandóan bírták a csákvári és kozmai jobbágyok. Az állandó legelőbérletek mellett a feles és harmados földek jelentős mértékben hozzájárultak az uradalom úrbéres népességének differenciálódásához. Ugyanez jellemző a Mór környéki pusztákra is, ahol szintén jelentős a bérletek nagysága, noha nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy Mór a megye legnagyobb mezővárosa.

A falu határán kívül bérelt földek

Sárpentelén bérelt földet 1807-ben 27 falubattyáni, 16 szabadbattyáni, 2 fehérvári, 3 szentmihályi, 8 kiskeszi és 1 pentelei lakos. Két-két lánc hosszú föld után hat napi kaszás és hat napi gyűjtő robottal tartoztak, a földet maguk művelték harmadrész dézsmáért.¹⁶⁴

Sárladányban 1839. június 7-én 95 jobbágynek 38 1/2 fűholdat adtak 286 forintért. A jobbágyok Kuti, Isztimér Berhida, Beremowi /?/, Kézi /Kesz?/, Csajág, Palota, Ladány helységekbe valók.¹⁶⁵

1830-ban Puskás Mihály és Valikora István gyurói, Varga János és Kocsis Mihály váli lakosok béreltek a martonvásári uradalomtól árpaföldet. Kötelezték magukat szántásra és boronálásra, aratásra, a termés behordására, maguk erejével kinyomtatják a termést, és visszaadják a vetőmagot. Ezután osztják ketté a termelt árpát, felét behordják az uraságnak, a szalmát kazlakba hordják.¹⁶⁶

Irtások

Gyakran kapnak a jobbágysok hosszabb-rövidebb időre irtásföldeket, amelyek után kedvezményes szolgáltatással tartoznak, s a művelhetővé tett földeket azután visszacsatolják az allódiumhoz.

Az irtvány visszavétel lett a sárladányiak urbariális perének egyik pontja 1822-ben.¹⁶⁷

A fülei jobbágysok helyzetének megkönnyítésére adományozott az uradalom 50 hold erdőt. Felét marhalegelőként használhatják, másik felét lucerna és lóhere termesztésére kapták.¹⁶⁸

A csákberényi jobbágysok az orondi pusztában lévő irtásokat 1829-től 6 évre megkapták. 1835-ben felújították a szerződést ugyan, de mégsem vethették be a földeket. 1837-ben az uradalom sessió's földjeiket akarta elcserélni az irtásokért, azonban a lakosság úriszék elé vitte az ügyet, s az 1846. november 16-ai ítélet az 1940 pozsonyi mérő azóta felesben birt irtásért 2294 váltóforintra kötelezte az uradalmat, Lamberg Rudolfot.¹⁶⁹

Az irtások kitisztítása többnyire jobbágys kezdeményezésére történt. A legelőterület leszűkítése után a jobbágysok először legelőnek kérték az erdőket, mocsaras, nádas területeket. A föld fokozatos szűkítése újabb és újabb irtások vállalására kényszerítette őket /fülei, inotai paráge-dülő, orondi puszta, bentai puszta, a kozmai vargavizi erdő, a csákvári kaszabkúti, gémhegyi, kotlóhegyi újvágás/. De van ahol az uraság kezdeményezte az irtást - mint Martonvásáron, Csákberényben, Fornán vagy Zichy-uradalmakban.

Sajnos az elpusztult iratanyag miatt csak azokról a nem urbariális jellegű földekről szerezhettünk adatokat, amelyeket az évtizedes vagy többéves jobbágys használat után vissza akart csatolni az uradalom. Azonban ezek az adatok is sejtetik az irtások jelentőségét a jobbágysgazdálkodásban.

A falvak paraszti népességének differenciálódása

A paraszti differenciálódást nem csak a természetes telekosztódás segítette elő, hanem ebbe az irányba hatottak a felhalmozást lehetővé tévő szőlőtermesztés, állattenyésztés, kereskedelem is. A kereskedelem természetesen földesúri kiváltság volt, aminek bérbevétele tetemes hasznot adhatott. A kereskedők között a telkesek mellett találunk házas és házatlan zselléreket is.

A differenciálódás legfőbb előidézője a parasztgazdaságok áttérése az árutermelő gazdálkodásra. A paraszti felső réteget a jobbágysorsú kisnemések mellett a mezővárosok gazdasági adják. A közép- és kisnemesség állami adó alóli mentessége jelentős előnyt adott, annak ellenére, hogy az uradalmak ezt kihasználván súlyosabb terheket róttak ki rájuk. Azonban - Fejér megyében kevés és politikailag nem számottevő a közép- és kisnemesség - néha szükség volt állásfoglalásukra a tisztiszéki újításokon, ezért mégis szabadabban mozoghattak mint a jobbágyok, akikhez hasonlóan az úriszék fennhatósága alá tartoztak.

Közülük kerültek ki a mezővárosi előljárók, a céhek vezetői, hamarabb kerülhettek iparosi pályára, könnyebben szerezhették meg a földesúrtól a mesteri vagy legényi rangot. mellettük már találunk gazdagabb, telekhalmozó parasztokat is. Nem ritka 4-5, sőt 10 cselédet tartó gazda sem. Sokan közülük földjük egy részét bérbe adták zselléreknek részesművelésre. A székesfehérvári püspök tulajdonában levő Sárkeresztúr lakosai között több árendás középparasztot találhatunk. Nagy Boldizsár 6/8 telket bérelt saját úrbéres földje mellett, egy zsellérje volt, bérelt még több mint egy hold dézsmás szőlőt.

Nagy József 7 úrbéres zsellérrel dolgoztatott akik 13 holdnyi belsőséggel bírtak, 25,5 holdat bérelt.

Nagy Márton 1 3/8 telket bérelt /69 hold 1069/1100/, emellett 1 h 904/... szőleje volt, 5 zsellérje, 12 h 65/... belsőséget bírt.

Bottlik János 2 $\frac{4}{8}$ telket bérelt, 3 h 409/... szőlőt, 3 zsellérje 18 h 235/... földet bérelt, neki eredetileg 25 498/... földeje volt - $\frac{3}{4}$ telek - , zsellérjeinek 6 h 604/... .

Nagy Zsigmond: 3 egész telek 152 h 514/...

szőlő 2 h 1074/...

14 zsellérje 31 h 985/...

Nagy Benedek : 9 árendás ház 25 h 748/...

3 $\frac{2}{8}$ telek 165 h 157/...

1 $\frac{4}{8}$ telek 76 h 246/...

szőlő 7 h 21/...

19 zsellérje 43 h 269/...

Nagy József és Zsigmond: 6 ház 25 h 62/...

4 $\frac{5}{8}$ telek 235 h 203/...

15 zsellérje 32 h 176/...

Az adatok 1840-ből valók¹⁷⁰

A paraszti gazdaságok munkaerő ellátásában fontos a családtagok munkaereje. Számos adat bizonyítja, hogy a családtagok, a családi munkaerő kizsákmányolása általános. A gyér iskolába járás egyik oka az iskoláskorú gyermekek munkába fogása.

Másfelől a zselléresedés egyre erősödő folyamat. Megakadályozására az uradalmak is törekedtek, hisz a negyed vagy nyolcad telek felosztásával ők is elestek a dézsmától és a robottól. Az öröklő testvér személyét az uraság - miután a jobbágy birtokát nem szabadon hagyhatta örökül - maga alapította meg, figyelembe véve ki érdekesebb, ki képes a földesúri terhek viselésére. A többi testvérnek pedig az örökrész kifizetését ítélte meg. Az örökrész kifizetése magát az örököst hozta nehéz helyzetbe, mert csak kölcsön fejében volt képes testvérei kielégítésére. Az árvapénztárak mellett a templomok voltak akik kölcsönt nyújtottak, általában 6-10 %-os kamatra, s legkisebb megingás esetén már a kibecsültetést kérték. Így az uradalmak eredeti szándékukkal ellentétes eredményt értek el, méginkább

siettették a zselléresedést. A kibecsültetés általában az uradalmak által megszabott becsü áron történt, ami mindig jóval a tényleges érték alatt mozgott. Az örökösödési harc a családokon belül is csupán gyűlölséget szított, hisz nem kevesebből volt szó, mint a zsellérré süllyedés elkerüléséről. Magyaralmás községben 1809-ben kb. 15 zsellérház került árverésre - tilos volt a zsellérházat megosztani - 200-1000 forint körül mozgott a becsü ár. Ugyancsak 1809-ben 5 jobbágycsalád kényszerült háza elhagyására, ezek a házak 1000-1500 forint értéket mutattak.

1809-ben Frang Lőrinc szintén Magyaralmási lakos, mivel sommás adósságát kifizetni nem tudta, a házát 687 forintért Jakab fiának böcsü szerént való áron eladta. /1/4 telkes/

A csákvári Bakonyi István háza 397,70 forintért, Bakonyi Jánosé 664,30 forintért kelt el. ¹⁷¹

Kozmán 28 ház eladó, a lakók el akarnak költözni a faluból.

Bogláron az 1848-ig terjedő időszakban 28 jobbággy kénytelen házát, ingóságait elárverezni, eladni idegennek, vagy testvérének. ¹⁷²

1825-26-ban Juhász János, Szekeres György, Kapuczin János, Rogozta Jakab, Nemes József, Mészáros Antal, Vitók János, Tóth József fél-fél helyes gazdák lemondtak 1/2 telkükről, /Perkátta/ inkább zselléres gazdák kívántak lenni, mert nem tudták a terheket viselni. ¹⁷³

1814-ben az isztimeriek akartak költözni, és május 23-án közgyűlés elé kerül az ügy. A lakosokat azon feltétellel engedik el, ha teljesítik köteleességeiket, tartozásaikat kiegyenlítik, maguk helyett embert szereznek, Noha a jobbággyoknak felolvasták a feltételeket, a jobbággyok a felolvasás után sem tartották be azokat. ¹⁷⁴

A megélénkült jobbággyköltözések - amelyekre adatot leginkább az Eszterházy levéltár szolgáltat - az egyre éleződő jobbággyi ellenállást tükrözik. Kiderül az is, hogy az örökös jobbággyiség rendjét korántsem tudják az uradalmak érvényesíteni, kénytelenek voltak hozzájárulni a paraszti költözéshez. Farkas Antal szíjjártó inkább lemondott minden vagyonáról, de Veszprémbe költözött. /1837.jul.14./ ¹⁷⁵

Érezhető az uradalom területéről való menekülés. Két helyre, Verőcére és Pancsovára különösen sokan költöznek. Verőce valamilyen hírek, álhírek miatt nagyon kedvező színben tűnhetett fel, hisz több félhelyes gazda mindenét hátrahagyva útnak indul Verőce valamelyik falvába.

A paraszti gazdálkodás ágazatai

A jobbágygazdaság vizsgálata során a jelentős árutermelési tendenciák ellenére sem szabad szem előtt téveszteni azt a tényt, hogy többségük még mindig csak önellátásra képes.

Az úrbéres népesség kezén lévő földek megoszlása azonos az ország más területén dívó szokásokkal. A hagyományos belsőség, rét, szántó egymáshoz viszonyított aránya a megyén belül tájegységenként, sőt uradalmakon belül is változó. Az átlagos a 35 hold/telek, s ha a szántó nagysága kisebb az előírtnál, a legelő, - és rétföldekből kerül kipótlásra. Ha a rét, vagy legelő kisebb, ritkán történik meg a pótlás. A szántókon főként búzát, kétszerest, a megye déli részein pedig rozsot termeltek. Gyakran előfordul az urbéres illetőségen kívül len -, kender-, káposztaföldek osztása, amelyeknek nagysága urbéres telkesek esetén 100-300 □ -ól körül mozog, zselléreknél pedig 30-40-100 □-ölnyi. Kapások termesztése az urbéres telkeken legfeljebb az ugaron történhet. /ezek bevetése urbéri engedélytől függ, és 1836 után dézsmamentes, amit a főurak többnyire nem tartanak be/, de többségük a bérelt, allódiális telkeken történik, amelyekből a jobbágyok a szerződés szerinti arányban részesülnek. Az megállapítható, hogy a burgonya termesztése elterjedt volt a megye parasztgazdaságaiban, míg a kukorica nem volt általános. Még az uradalmakban is ritkán használták a kukoricát takarmányozásra.

Az elvetett területek megművelése az évszázados hagyományoknak megfelelően történt, légyeges változás a kapitalizmus hajnalán sem következett be. A földet jóformán csak feltúrták, a szántás általában két ökörrel történt. Az eke változó, egyaránt használatban volt még a faeke és a vas alkatrészes eke is, míg a vaseke használata legfeljebb az uradalmi birtokokon figyelhető meg. A magot nem megfelelő mennyiségben vetették a földbe,

sokszor a kelletténél többet, sokszor olyan ritkán, hogy a gabonaföldeket a magasra nőtt gazok jelezték. A szemetes gabona csiraképessége gyenge volt, átlagosan az elvetett mag 1 1/2-2-szeresét adta vissza. Aszályos esztendőkből pedig a megélhetést sem biztosította. Trágyázást alkalmaztak, de általában kimerült abban, hogy az állatokat a tarlóra hajtották, ezzel gyomtalanítottak is. A trágyázás olyan rendszertelen és ritka volt, hogy a föld minőségén így semmit sem javított. A szakértelem hiánya mellett ennek a főurak trágyabeszolgáltatási kötelezettsége is oka volt. Az allodiális földeket oly feltételekkel kapták, hogy azokat évente trágyázzák /nem véletlen, hogy a bérletek megújítása évente történt/, hogy "a föld zsirjából és erejéből ki ne vetköztessen".¹⁷⁶ Így nem csoda, hogy az urbéres szántókra 10-15 évenként került némi trágya.

A megtermett gabona jórésze veszendőbe ment, hisz a dázsmálásra várva kint hevert-sokszor hetekig- a tarlókon. A nyomtatás, cséplés is növelte a szemvesztést, mert a cséplő olyan szerkezetű volt, hogy a végére szerelt súlyos gömb agyonzúzta a szemet. A nyomtatás késő őszig eltartott, s a szalmában sok gabona maradt.

A hagyományos kultúrák mellett természetesen a zab, bükköny, lóhere, lucerna is megjelenik, azonban a vetőmag beszerzése az uradalmaknak is gondot okoz. Elterjedésüket sokszor maga az uradalom szorgalmazta, a jobbágyság használatára adva földet takarmánynövényeknek. A harmincas és negyvenes években szinte mindenütt bevetésre kerül az ugar, sőt a másodvetések is elterjednek. A másodvetések dázsmamentességéért az 1836-os törvények ellenére harcolnia kell a jobbágyságnak.

Ez a jobbágyságot arra ösztönözte, maguk kérik a nyomásrendszer felbontását. Kérik, hogy földjeiket egy vagy két tagban adja ki az uraság. Itt nem egyszerűen a földrablás megakadályozása a cél. Az újonnan felmért, kiosztott jobbágyföldek mindenütt gyengébb minőségűek, ami a tagosítás legsúlyosabb következménye. Nem is annyira a holdszám kevesebb volt, mint inkább a véglegesen kiosztott földek silány minősége adott sok keserűségre, fellépésre okot. Ennek ellenére a tagosí-

tás szerepe fontos, hiszen a polgári földtulajdon kialakulásának egyik legfontosabb feltétele, s nem utolsó sorban ez készíti elő az 1848-as jobbágyszabadságot.

Némely gazdaságban dohányt is termesztettek, de ez viszonylag ritka. Sokkal inkább elterjedt a szőlő. A legtöbb uradalomban az allodiális földeken nem telepítettek szőlőt, vagy ha igen, kiadták bérbe, mivel munkaigényes, hozzáértést, figyelmes gondozást kíván, s a bécsi vámpolitika miatt az értékesítési lehetőségek is rosszak. Ezért az uradalmak borjövődélme teljes egészében a jobbágyoktól származó dézsmából adódik. Szőlőskertek nem csak a szőlő övezetben lévő falvak jobbágjai kezén voltak, hanem a hegyvidéki falvak lakosai is számottevő szőlőkkel bírtak. A szőlőhegy rendjét a hegyközség contractusának articulusi szabályozták. A contractus megszabta a művelés módját, az utak szélességét, használatát, engedélyezete, vagy megtiltotta a pincék építését. A pincék építését nem tartotta szerencsésnek az uraság, mivel nagyobb lehetőséget teremtett a dézsmabeszolgáltatás kijátszására.

A nagyvenyimi hegyközség contractusa a következőket tartalmazza:

1. 1000 U-öles darabokban kell a területet beültetni, csupán szőlőre használható;
2. Fel kell árkolni, orgonával körbeültetni;
3. 1/2 hold rét /1200 -ölt/, lucernát a nagyvenyimi vagy a kokasdi pusztában lekaszálni, felgyűjteni;
4. 6 éven át, 1834-ig dézsmát nem fognak adni;
5. 6 év után színborból tizedet kell szedni;
6. Tilos kutat ásni;
7. Fák ültetése tilos;
8. Kötelesek hajlékot építeni, de tilos állandóan itt lakni;
9. a hegy articulus olyan mint másutt;
10. szőlőt eladni vagy átadni tilos;
11. a tizedpénz befizetése után az adóslevelet kézhez kapják;
12. a hegybíró szervezi a munkát;
13. a hercegfalvi uradalmi szőlőt háromszor kötelesek bekapálni;

stb. A hegyközségek bíráit évente választották, kötelesek voltak a csőszökről gondoskodni, a tolvajlást megakadályozni, ál-

latok betévedését meggátolni. A szőlő fejében kimért robotot teljesíteni a szőlősgazdákkal, a tolvajokat pénzbüntetésre ítélni, a hegygazdálkodásról számadást készíteni, arról évente beszámolót adni az uraságnak.

A szőlő jelentős jövedelemforrás volt. A hegyvel bíró községekben általában félévi boreladás dívott, egyébként negyed. Tilos volt idegenektől bort vásárolni és eladni másnak mint a földesúrnak, legfeljebb főúri engedéllyel. A törköly átadására is kötelezte az uradalom a jobbágyokat, pálinkafőzés tilos. Rendszerint a dézsmálás után kora ősszel az uradalom felvásárolta a jobbágyok borát, kihasználva azok szorult helyzetét. Az olcsón felvásárolt bort voltak kénytelenek azután az uradalmi kocsmákból jóval magasabb áron megvenni. A jobbágyok ameddig tudták nem adták el a bort. Azonban nem véletlen, hogy ezidőtájt jelentek meg az árwapénztárak kölcsönbehajtói - hisz ez is a főúrtól függött -, és a gyenge gabonatermés esetén a zsellérek rendszeresen a bor áron aluli eladására kényszerültek. /4-7 kr./icce/ Általában 4 váltó forintért vásárolták fel a bor akóját, amit 6,40 forintért értékesítettek az uradalmi kocsmákban. Sok esetben a bor a felhalmozás forrásává válhatott. Még a takarékosabb zsellérek között is megfigyelhető, hogy ebből szereznek némi földet, legelőbérletet. A szőlőtelepítéskor a kezdetben befektetett sok munka néha meg sem térülhetett, mert az uradalom visszavette a termővé fejlődött szőlőket, s helyette újabb területet mért ki beültetésre. /Pl. az előszállási uradalom a tuzokhegyi és bárányhegyi birtokosokat "önként" lemondatta szőlőjükről, majd az un. báránymezőből mért ki újabb területet 63 dunaföldvári gazda részére - természetesen a régi présházat le kellett rombolni, újat építeni, ültetendő szőlővesszőkről maguknak kellett gondoskodni, a területet bekeríteni, az utak mentén gyümölcsfát ültetni stb./¹⁷⁷ A szőlő a zsellérség számára volt a legfontosabb, hisz néha ez jelentette az összes földet, amit bírt, szüretelési alkalmat adott, napszámos munkalehetőséget teremtett.

7 Gyümölcskertészet. Fanemesítés csak az uradalom gyümölcsöseiben volt lehetséges. A jobbágyok legfeljebb a belsőségeken ültettek gyümölcsfát. Néha azonban előfordul az is, hogy piacra is

kerül gyümölcs, igaz mennyisége nem számottevő. A hercegfalvi jobbágyokat a telepítéskor arra is kötelezték, hogy belsőségük 1/3-át sövényvel, csipkés és galagonyás bokrokkal, kökényfával bekerítsék. A csemetéket az uradalom adta. Megszabták a gondozás módját is.

Répa termesztés kísérletként megindult, de nem tudták felhasználni az uradalmak így a jobbágyoknál sem terjedt el.

Állattenyésztés. Az állatállomány nagyságát a jobbágy által bírt telek igaerő szükséglete határozta meg. Azonban a telekhez számított arány nem egyenletes, hiszen az egész telekhez ugyanúgy elegendő volt két igásökor, mint a féltelkesénk, nem beszélve arról, hogy robotterheinek teljesítése miatt a fertályos is kénytelen két igásökröt tartani. Általánosnak a 2 ökor, 1 fejőstehen, 1 üsző, 1-2 ló, 1-2 sertés esetleg néhány juh mondható. Az állatok legelője a főuri legelőrablások miatt mindig kétséges. Nem véletlen, mindig a robotra hivatkozva kérik a legelőket. A zsellérek a szűk közlegelőre szorítkoztak. A téli takarmány kevéssé, ezért az állatok jórésze eladásra kerül, s csak az igás és fejős maradt meg.

A birkatartás a szőlő mellett a differenciálódás másik forrása volt. A birka igénytelen állat lévén az erdei legeltetésre is alkalmasabb, mint a marha. Tudunk arról, hogy eladásra hizlalták birkát a csákváriak, bicskeiek, magyaralmásiak. Az Alföldet járó magyaralmásiak az ott vásárolt állatokat az úrbéres legelőn felhizlalták, s hajtották eladásra a göbölyöket.¹⁷⁸

A sárkányiak szintén híres hajtók és fuvarosok voltak.¹⁷⁹ A zselléreknek /főként a fa-övezetben, de a szőlőben is/ a fuvarozás jelentett kereseti lehetőséget.

Az állattartás súlyos összeütközések forrásává vált. Egyrészt az uradalmak érdekeivel ütközött, másrészt a jobbágyok között okozott súrlódásokat.

A kálóziak a szerződés értelmében 8 db marhát, 15 juhot tarthatnak telkenként.¹⁸⁰

Az 1800. évi úriszéki vizsgálat szerint 46 gazda, 9 zsellér és 5 juhász 2322 birkát tartott!¹⁸¹ Ugyanigy a bicskeiek is akiket

szintén úriszéki végzés kötelezett a birkák eladására.¹⁸² A magyaralmási nemesek a tilalom ellenére ökrökkel, juhokkal kereskedtek, 4 fő 55 db birkát tartott. Ugyancsak a magyaralmási nem nemes zsellérek, akik kereskedésre hizlaltak ökröket és birkákat, a legelőért hetente 15 krajcárt fizetnek darabonként, 400 db birkával rendelkeztek. A községnek ~~nemes~~ birkatartási joga.¹⁸³ 1807-ben Magyaralmáson 18 1/2 telek után 60 gazda, 32 házas, 3 házatlan zsellér 166 ökröt, 36 tinót, 85 tehenet, 12 bikát, 60 üszőt, 118 lovat, 277 fejős birkát, 126 növendék birkát, 201 süldőt és 78 öreg sertést tartott.¹⁸⁴ Hercegfalván a megengedett szám telkenként: 8 jármos ökör, 4 kocsis ló, 4 fejős tehén és néhány sertés. Juhtartás tilos.¹⁸⁵ Igaron 45 jobbágy, 24 zsellér, 3 lakó és 14 szolga 9 tehénrel, 125 hámos lóval, 25 sertéssel és 45 juhval rendelkezett.¹⁸⁶ 1808-ban a csákvári 527 telkes jobbágy, 277 házas és 67 házatlan zsellér 394 ökröt, 101 tinót, 404 tehenet, 76 bikaborjút, 263 üszőborjút, 645 lovat, 119 csikót, 204 sertést és 736 süldőt tartott.¹⁸⁷ A birkatartás jogáért most zajlik a per, mivel az uraság 1800-ban betiltotta.

1811-ben a magyaralmási zsellérek állománya:¹⁸⁸

1. házatlan: 1 családfő - 1 lóval
                     1 családfő - 1 tehén, 1 üsző, 2 ló
2. házasok: 1   "   - 2 sertés
                     1   "   - 1 sertés
                     1 családfő - 1 tehén, 2 ló, 1 csikó, 6 sertés
                     2   "   - 3 sertés
                     3   "   - 1 sertés
                     1   "   - 1 üsző
                     1   "   - 1 tehén, 2 ló
                     1   "   - 1 tehén, 1 sertés
                     1   "   - 1 tehén, 2 sertés
                     1   "   - 2 sertés

1823-ban a csákvári gazdák kérik, hogy a zsellérek 399 db marháját tiltsák le a legelőről.¹⁸⁹

A zsellérek életkörülményei

A zsellérség nagy száma miatt óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan tudta létfeltételeit biztosítani a megye zsellérsorsú lakossága.

Milyen földbirtokkal rendelkeztek?

Sándor Pál adatai szerint a 74 helységről 45-ben vannak adatok a zsellér földállományra, 29-re becslés alapján utal. Eszerint 45 helységben 4567 házas zsellér családfő kezén 3253 osztályozott hold összterület volt.

A 74 helységben kb. 5045,4 holdnyi becsült föld lehetett. A zsellérség esetében két típust különböztet meg:

"Az egyik típus a többnyire csupán a belsőséggel rendelkező egzisztenciális értelemben vett tényleges agrárszegény, amelyeknek néhány- száz □-ölnyi úrbéres földcskéje volt, jobb esetben hasonlóan kevés külsősége is, amit azonban a 150 □-öl-nél nagyobb belsőséggel együtt - 1836 után - maradványföldként kényszerült megváltani. Ehhez járult még - az esetek többségében - a kertek alatt húzódó, s családonként különböző nagyságú, de többnyire csak 20-100 □-öl között mozgó, ugyancsak megváltandó káposztás-, kender-, len-, krumpliföldecske." Ide sorolja az alcsuti, a hercegfalvi, seregélyesi zselléreket.

"A zselléregzisztencia másik típusa a földtulajdonos zsellér. .. Eddigi tapasztalataink szerint az ilyen zsellérgazdák úrbéres földállományának nagysága meglehetősen széles skálán mozgott, s éppen ezért - vizsgálataink jelen szintjén - óvakodnunk kell bármiféle sietős általánosítástól." 190 Pl. a bicskei un. fejszés zsellérek, 98 fő összesen 438 holdat bírt.

Úrbéres telken kívüli állomány

A zsellérség esetében a szőlőbirtoklás általános volt, legtöbb esetben a szőlő létfontosságú volt. Az 1828. évi összeírás pontatlan adatai azt mutatják, a zsellérség 56 %-a volt a szőlőbirtokos; 2977 házatlan közül 764 bírt /25,06 %/ 0,477-1,981

pozsonyi mérő közötti szőlőt. A házasok közül 6281-ből 3053 fő /55,77 %/ birt 0,4-3,075 pozsonyi mérőig terjedő szőlőt. Azaz minden negyedik zsellér szőlőbirtokos. A házasok közül minden második.¹⁹¹

A zsellérek egyéb cenzuális és irtvány jellegű földjére adatok vannak, azonban kevés ahhoz, hogy bármiféle következtetés levonható legyen. Az azonban biztos, hogy közel sem volt olyan kiterjedt mint a szőlőbérlet. Az is világos, hogy bármennyire nem egységes a zsellérség a megyében, a "tehetősebbek" sem tudtak megélni a földből.

Az ipar szerepe az urbáriális népesség megélhetési viszonyaiban

Az iparúzők Fejér megye urbáriális lakosságának csak kis hányadát tették ki. Fő megélhetési forrás a mezőgazdasági termelés volt. A 6938 telkes jobbágyból mindössze 154 foglalkozott iparral,¹⁹² nyilván ezek is a töredéktelkesekből kerültek ki. A 6243 házas zsellér közül 1116 fő, a 2978 házatlan zsellérből 475 fő volt az iparúző. Azaz a telkesek 2,2 %-a, a házas zsellérek 18 %-a, a házatlan zsellérek 15,83 %-a. Azaz az úrbéres lakosság 10,77 %-a foglalkozott iparral. Sándor Pál szerint 463¹⁹³ fő foglalkozott fél éven túl iparral, azaz a zsellérek 5,03 %-a. Az iparúzők 50 % a mezővárosokban lakott, ezek közül is kitűnik Csákvár 151, Mór 146, és Bicske 83 fővel. A molnár, csizmadia, kovács, bögnár, takács, ács, szabó, szűrszabó, gombkötő, varga, szíjgyártó, nyerges, rézműves, tobokos, kötélverő, kerékgyártó egyaránt megtalálható.¹⁹⁴ Csákváron a legtekintélyesebb céh a fazekasoké, a többi mesterségnél korábban, az 1780-as években nyert privilégiumot. Vezetői a töredéktelkes nemesek közül kerültek ki, az iratokban gyakran szereplő Dezső család leszármazottai ma is élnek Csákváron. A fazekas céh filiális céhét találjuk Bicskén. A csákvári fazekasok termékeit szerte az országban ismerték. Szolnokon, Pécsen, Sopronon kívül Érsekújváron is találtak csákvári edényt. Az egész Dunántúlt ellátták Baranya kivételével, sőt még a Csallóköz is állandó piaci területeik közé tartozott. A fazekas mesterség több ágra oszlott: a "fazekas" főző-sütő edényeket készített tűzálló agyagból /"hegyesfenekű rottyafazék, rakott sparherd", lábas, serpenyő, fánksütő/ sárga, zöld, sötétbarna színekben; a "tálas" tálat, tányért, köcsögöt, bögrét, fedeles cukortartót, csalikorsót, varrókosárkát, perselybabát, boroskancsót - az alapszín a fehér, a díszítés kék, mangánbarbár, világos zöld; a rangsor alján a korszók, a vörösedényesek álltak, akik csak mázatlan parasztedényt

készítettek, mázatlan vörös kancsót, kantát, csirkeitatót, virágcserepet /"olyan furkók, vászonmunkások"/.

A fénykorban 1833-ban 193 fazekas mester dolgozott itt.¹⁹⁵ Csak súlyos feltételekkel kapták meg a csákvári határban lévő földet bányának. Kezdetben 30, majd 60, végül 1842-től 75 forint volt a bánya évi árendája.¹⁹⁶ Mikor új bányát kellett nyitniuk, nekik kellett a területet kiirtani, s az erdő árát megfizetni. A kálózi kovácsok, bognárok, lakatosok külön céheket képeztek, mindegyik két filiális céhhel bírt /az egyik Cecén, ahol több a mester, mint a főcéhben/, panasszal fordultak Székesfehérvárra, mert a bognárok, lakatosok és kovácsok nem tartják be a céhszabályokat.¹⁹⁷

A móri csizmadiák kérik az uraságot, hogy ne engedjen csizmadiákat Móron letelepedni, s megakadályozni mesterré válásukat, mert ha többen lesznek, nem élhetnek meg./1844/¹⁹⁸ 1828-ban a móri szűcsök céhprivilegiumot kívánnak kapni. Régebben filiális céhet alkottak. 10 mester, 8 legény, 9 inas tagja a filiális céhnek, de közöttük 11 mester, 7 legény, 11 inas van.¹⁹⁹

1823-ban a móri bognárok kérték a céhprivilegium kiadását. Fergovics József móri szíjjártó a Nádasdyaktól szokta a bőrt vásárolni.²⁰⁰

Adonyban és Ercsiben a molnárok voltak jelentős számban. 1806-ban az adonyiak kérték, hogy céhet alapíthassanak: 28 mester, 38 legény és 19 inas adta be a kérelmet. Önálló szeszfőzdéje is volt a városnak.²⁰¹

Iszkaszentgyörgyön pálinkafőzdét építettek robottal, s kérték, vagy a munkát fizessék ki, vagy adják át a bérleti jogát.²⁰²

A jelentős ipari réteg ellenére megállapíthatjuk, hogy az iparűzés az úrbéres népesség csak nagyon kis hányadának volt fő kereseti ága, a többség csak kiegészítő foglalkozásként űzte.

A kereskedelem Fejér megyében. Kereskedelmi tőkefelhalmozási kísérletek

A falvak és a földesúr viszonyában a főúri regálé jogok különleges helyet foglaltak el. A haszonbérletek a bérbevevő jobbágy számára kiemelkedési lehetőséget jelentettek. A mészárosok, kovácsok, bőltosok, molnárok, fogadósok a falvak gazdagparaszti rétegét képezték.

Természetesen ezen jogok feudális keretek között mozogtak, minden esetben meghatározó a termékek árusításánál a vármegye limitációja. Ezekkel a jogokkal legtöbbször - sőt csak ritka esetben nem - együttjáró szántó, rét, legelő és ennek megfelelő számú igásállat tartása kifizetődővé teszi elfogadásukat, a kereskedelem csak kiegészítő szerepet játszik. Az uradalmak természetesen ragaszkodtak ezen jogokhoz, hisz bevételi forrásaik jelentős hányadát képezték. A haszonbérletet éveken át ugyanannak a családnak adták, ami garanciát jelentett a megyei limitációk betartására, a bérleti díj pontos fizetésére, a feltételek teljesítésére. Az uradalmak pontos számadásokat vezettek, a szerződések csak rövid időre szóltak, mindig kérvényezni kellett megújításukat. Gyakran évtizedeken át változatlanok a bérleti feltételek, de korszakunkban már csak mindig magasabb bérleti díj lefizetése ellenében újítják meg ezeket.

Az 1828. évi összeírók a kereső családfők két, egymástól jól elkülöníthető csoportjáról adnak számot. Nevezetesen: 1. az ún. "mercatorok" és 2. a "questorok" csoportjáról. Az előbbi általában az olyan kiskereskedő boltossal azonosítható, aki bolttal rendelkezve egyhelyben élt, és különféle árukat kis tételekben közvetlenül a helybeli fogyasztóknak adta el.

Az utóbbi viszont, ha helyben élt is /bár ez alól számos kivétel akadt/, már nagyobb tételekben adta el áruját, mégpedig nem közvetlenül a helyi fogyasztóknak, hanem vagy a helybeli boltos kiskereskedőnek, vagy a távolabbi piachelyeken.

A mercatorok többsége, a falusi lakosság helyi igényeinek megfelelően különféle élelmiszereket/ sőt, cukrot, lisztet, paprikát/, ruházati cikket /szövetet, bőrárút, pántlikát, gyapjúholmikat/, a paraszti háztartáshoz szükséges vas- és edényárút és a mindennapok élvezeti cikkei közül többnyire dohányt és kávé árult boltjában. A legáltalánosabb a szatócs típusa volt, aki élelmiszer- és ruházati cikket, vas- és edényárút egyaránt árult. Ezeket a vegyeskereskedő címevel illethetjük. Voltak azonban olyan kereskedők is, akik csupán egyes áruféleségek eladásával foglalkoztak: csak bőr-, csak vas-, vagy csak méteráruval szolgáltak. Alkalmazottakat nemigen tartottak, a család kisegítő erejére támaszkodtak. Olykor azonban egy-egy segédet vagy kisegítő személyzetet is igénybe vettek. A mercatorok közé sorolták az összeírók a házaló kereskedőket is.

A questorok többnyire gabonával, sóval, gyapjúval, lóval és épületfával nagyban kereskedtek megyénkben. Mindkét kereskedő típust a kereskedésbe fektetett vagyon nagysága alapján sorolták be az egyes adóosztályokba. Amíg azonban a kisebb vagyonú mercatoroknál -mint jeleztük 9, a questoroknál csak 7 osztályt állapítottak meg.²⁰³

Sajnos nem tudni hány főre tehető a zsidó kereskedők száma. Ha mást nem nézünk, mint azt, hogy Lovasberényben 59 kereskedő volt 1828-ban, ekkor 482 fő a zsidó lakosság száma /kb. 100 család/, 1848-ban 143 család, akkor nagyon is valószínűnek látszik, hogy a házatlan kereskedők jórészt a zsidók közül kerülhettek ki.²⁰⁴

Az 1828. évi összeírás alapján Fejér megyében 163 mercator családfő volt. Ebből 24 nem urbáriális helységben. A zsellérek száma 112 fő, tehát 19 fő lehet a telkesek

sek száma. Ebből még nem derült ki mennyire tehető a job-
bágytelken élő nemesek száma, akik kereskedéssel foglalkoz-
nak. 13 nagykereskedő van a megyében mindegyik zsellér. A
megye 6938 főnyi zsellérdégéből 31 házas családfő és 81
házatlan családfő kiskereskedéssel, 9 házas és 4 házatlan
családfő pedig nagykereskedéssel foglalkozik.
A mercatorok vagyoni megoszlása a következő: ²⁰⁶

Osztályok									
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	
A kereskedésbe fektetett vagyon forint értéke									Összesen
4000	3000	2000	1000	700	500	250	100	100-on alul	
Az összes mercator osztályok szerint									
1	1	1	6	2	6	34	44	68	163
Az összes mercator számaránya osztályok szerint									
0,62	0,62	0,62	3,68	1,22	3,68	20,85	26,99	41,72	100
A zsellér családfők száma									
1	-	1	2	1	6	27	26	48	112
A zsellér mercator családfők számaránya									
0,9	-	0,9	1,7	0,9	5,4	24,1	23,2	42,9	100

A questor zsellércsaládfők számának adóosztályok szerinti megoszlása

Osztályok							
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
A kereskedésbe fektetett vagyon forint értéke szerint							Ö
12 ezer	8 ezer	6 ezer	4 ezer	2 ezer	ezer	ezren alul	s s z e s
a questorok számaránya osztályok szerint							
15,4	15,4	23,1	15,4	23,1	-	7,6	100
a questorok száma osztályok szerint							
2	2	3	2	3	-	1	13

Az úrbéres népesség lakásviszonyai

Míg a csákvári uradalomban és a megye északi részein élők gyakran kőből vagy téglából építkeztek és csupán az istállók sárfalúak, a kővel egyenlő arányban találunk vályogépületeket /ritkán fából készületeket/, addig a déli területeken a vályogépületek a jellemzőek.

A martonvásári uradalomban az uraság bérbe adta a jobbágyoknak a vályogvetési jogot.²⁰⁷ Az építkezésekhez szinte minden anyagot az uraságtól kellett beszerezni, s természetesen az építkezésekhez az engedélyt feltételekhez is kötötték. A házakat a dombos, hegyes vidékeken cseréppel, míg a síkvidéken náddal fedték be. De jobb híján gerendákkal leszorított sima szalma a tetőfedő anyag.

A boglári község egy ízben tégláért és cserépért 456 forint 12/24 krajcárral tartozott.²⁰⁸ 1834-ben az uradalmi cserépetőből elvittek 16 900 lapos és 160 görbe zsindelyt anélkül, hogy a nyugtát aláírták volna. Terhes volt a jobbágyoknak, hogy építkezéseikhez kötelesek voltak az uradalom által felfogadott kőműveseket és ácsokat hívni, amikor őket is berendelték kőműves-robotra. Ezek a mesterek sokkal magasabb bért kértek, mint amit az általuk felfogadott mesterek kértek volna.

A jobbágyháztarások eszközei

A jobbágyoknál megtalálható eszközök mennyisége és minősége változó, de a földműveléshez szükséges szerszámok megtalálhatók. A zselléreknél /házas/ is találhatunk egy, sőt néha több ekét, esetleg igás állatot, ezeknek száma azonban nagyon változó. A zsellérek eszközei között a szőlőtermesztéshez szükséges prés stb. szerszámok megléte vagy hiánya lényeges, mert a szoros őszi munkáknál ezeket csak komoly ellenszolgáltatás fejében tudják kölcsönvenni. Legnagyobb problémát a tárolás okozott, ezért még ha anyagilag nem is szorulna rá bora azonnali eladására, hordó

híján nem tud mit tenni.

A házak beosztása egyezik a Dunántul más tájegységeinek beosztásával. Általában középen található a konyha, egyik felől a kamra, másik oldalról a szoba, módosabbjánál a konyha körül két szoba található. A ház mentében épülnek az istállók, ólak, a telkek a házfolyásban húzódnak. Némely jobbágynál virágoskert is akad. Az apró állatok részére épített ólak megjelenése is a belterjesség irányába hatott. A kertes házak kialakulása, a szállások faluvá szilárdulása a paraszti életmód átalakulásának a kezdetét jelzi, amely folyamat még napjainkban sem zárult le.

A paraszti népesség művelődési viszonyai

Fejér megye művelődési helyzete alapjaiban nem tér el az ország más területein tapasztaltaktól. Az iskolaügy itt is főként az egyház irányítása alatt áll. Az 1777. augusztus 22-én életbe lépett Ratio Educationist szeptemberben kihirdették Fejér megyében is. Legelőször 1780-ban rendelték el a szükséges összeírásokat. Az 1781-ben elkészített összeírás 75 nagyobb helyet jelölt meg, ahol tanítás folyt. Kiemelten jelölt három mezővárost: Bicskét, Érdet, Mór-t. A reformkori népiskolák közül 100-at a katolikus, 54-et a református, 3-at az evangélikus és 4-et a görögkeleti egyház tartott fenn. A katolikusok közül 1331 fiú és 847 lány járt iskolába. Kiemelkedő volt az oktatás Váiban, ahol a község földesura, Ürményi József, kora nemeseitől eltérően felvilágosult módon megpróbálta elérni a népiskolák munkájának minőségi javítását is. Az 1802-ben kiadott újabb rendelet /Ürményi követelésére született meg/ előírja, hogy a tanítók "szükség esetén ne csak saját anyanyelvükön, de más hazai nyelveken is tudjanak tanítani".²⁰⁹ Például a kőhányási tanító magyarul egy szót sem tudott, míg a váli két tanító a magyaron kívül tudott latinul, németül, horvát és szlovák nyelven is. A segédtanítókra a nagyobb helységekben, mezővárosokban égetően szükség volt, erre utalt az 1818. évi canonica visitatio is. Azonban a tanítói állás a községekben többnyire nincs betöltve, legtöbbször a mester az, aki ezt a feladatot ellátja, mert a tanítói fizetés a jegyző kezébe kerül. Az iskolába járó tanulók száma alacsony, a tanítás feltételeinek biztosításáról az uradalmaknak kellene gondoskodnia. A gyerekek nagy része iskola helyett dolgozni járt, robotot teljesített, vagy a családi munkamegosztásban részesülő feladatot végezte. A törvény a családi munkára fogott gyerekekkel nem törődött.

Hosszú évekig a kozmai mester látta el Kőhányáson is a tanítói feladatokat. 1829-től önálló mestert kapott a pusztán: 10 vft, 2 p.m. rozs, 6 p.m. árpa, 24 p.m. kolompér és 2/4 öl szalma fizetiséggel évenként.²¹⁰

1824-ben a csákvári katolikusok kérték a nagyszámú iskoláskorú gyermeknek egy iskola építését, a mesterek fizetésére kölcsönt, az építőanyagot pedig ingyen adja az uradalom. Kötelezték magukat 938 vft kifizetésére, három egyenlő részletben három év alatt. Amennyiben a költség a kölcsönt meghaladja, hasonló feltételekkel kérnek még.²¹¹

A tanítók fizetése az uradalmi cselédekénél is kevesebb volt, sokszor béreslakásokban húzódtak meg. Itt folyt a tanítás is. A tanító az úriszék hatáskörébe tartozott, akár meg is verheték. A mesterek nevelési módszerében a verés mindennapos volt. A csákvári mester egyik tanulóját holtra verte.

A haladás gátjává vált, hogy a nevelésügy kizárólag a király hatáskörébe tartozott, s lényegében megrekedt a második ratio szintjén. Az uradalmak csak saját szakembergárdájuk kiképzéséről gondoskodtak, sokszor anyagi támogatást is nyújtva a tőlük anyagi függésben álló nemesek fiainak. Így nem csodálkozhatunk, hogy az 1828. évi összeírás mindössze 4 honorátiort talált a megyében.

Fejér megye zsidó lakosságának életkörülményei

A zsidóság betelepülése Fejér megyébe

A zsidóság szerepe rendkívül jelentős a Fejér megyei kereskedelem fellendítésében. Az uradalmak számukra kedvező letelepedési feltételeket adtak. A lehetőséget II. József törvényei adták, ugyanis József meglazította a céhek kereteit, s az onnan kizárt rétegek előtt megnyitotta az utat. A megyei birtokosok azonban nem foglalkoztak iparjellegű tevékenységgel, nem beszélve arról, hogy a fehérvári céhek útját állták az esetleges manufaktúra alapítási kísérleteknek. A zsidóság betelepődése a XVIII. sz. közepére tehető /összefüggésben III. Károly és Mária Terézia zsidóellenes intézkedéseivel/ A XIX. század elején beözönlésük tovább tart.

Fejér megye zsidó lakosságának növekedése a tárgyalt időszakban a következő volt:²¹²

Járások	1736.	1781.	1798.	1817.	1819.	1830.	1848.	Összesen
Bicskei	8	229	329	413	422	489	984	
Csákvári	110	289	404	789	748	828	1233	
Sármelléki	52	452	735	757	941	1177	1640	
<u>Összesen:</u>	170	970	1468	1959	2111	2494	3857	

Népesebb zsidó települések 1736-tól 1848-ig:

Helység	1736.	1781.	1798.	1817.	1819.	1830.	1848.
Cece	----	102	163	128	153	262	358
Kajászószentpéter	----	84	98	124	72	150	291
Mór	27	83	105	98	117	159	338
Sárbogárd	----	90	139	163	161	202	180
Lovasberény	95	214	272	789	542	482	608
<u>Összesen:</u>	122	573	777	1302	1045	1255	1775

" A zsidóság társadalmilag szintén elnyomva, megtűrt, de gazdaságilag előnyösebb helyzetben élt, mint a magyar job-

bágyosság. Sok nehézségek közepette lesz kapitalista szellemiségű, vállalkozó kereskedő, s ipari üzem tulajdonosa. Alkalmassá, mert nyelveket tud, - a német nyelvet az iskolában anyanyelvként tanulják a héber mellett, - ezért sokszor magasabban áll műveltség dolgában, simulékonyabb is a magyarnál, akit - a függetlenségi harcok miatt - nyakasnak ismernek. Gazdaságilag előnyösebb helyzetben van a városok polgárainál a XVIII. századtól kezdve. A polgárságot a céhek szabályai sok dologban megkötötték, és így nem emelkedhettek egymás fölé. A zsidóság feszülő ambíciójával, kereskedelmi összeköttetéseivel, - mint áruval ellátó nagykereskedő, mint vevőkörrel rendelkező kiskereskedő - kisebb-nagyobb tőkéjével elindul hódító útjára, amikor a kapuk feltáruznak előtte." ²¹³

2 | Nem elhanyagolható azonban az sem, hogy a magyar származású jobbágyok, zsellérek többségükben uradalmi fennhatóság alatt élnek, s az urbéri terhek teljesítése lehetetlenné teszi a mozgékonyabb, csak kereskedelemmel foglalkozó életmódot. Nem beszélve arról, hogy mindazt, amit összegyűjtöttek, igyekeznek a betevő falatot jelentő föld megszerzésére vagy megtartására fordítani. A zsidóság azonban idegen földet - még urbéres területet sem - szerezhet, politikailag jogfosztott - vagyonától függetlenül -, nem marad más lehetősége, mint a feudalizmus rendszerén támadt réseket kihasználni, azokat tágítani, fészegetni. Nem véletlen, hogy a falvak feudális viszonyainak felbomlásában, a kapitalista viszonyok előkészítésében ez a mozgékony, szívós - bár nagyon vékony - réteg játszik szerepet. " A zsidóságnak a kereskedelmi kapcsolata volt az előzmény ahhoz, hogy a szabadságharc leverése után a magyarországi iparba közvetlenül is behatolhasson az osztrák burzsoázia, s a kapitalizálódásból döntő részt akart és tudott is magának biztosítani. Az osztrák burzsoáziához a magyar zsidóság volt a kapocs." ²¹⁴ A magyar nagybirtok zavartalan beépülését, még hozzá bármiféle pozíciórendülés nélkül, éppen a zsidóság 1848 előtti támogatása, a zsidósággal kiépült szoros

együttműködése tette lehetővé.

A zsidóság tevékenységi köre Fejér megyében

A megyében a zsidó-tőke felhalmozódásának forrását a századfordulóra jellemző birkaláz teremtette meg. Az uradalmi puszták bérleti kivétel nélkül zsidó családok. Ennek a tőkének az útja változó, gyakorta földbérletbe fektetik, s így a bérleti idő alatt jelentős része megszűnik a felhalmozás mobil tőkéjévé válni. Az uralkodói rendeletek időről-időre előírták a zsidóság összeírását, s mivel a kereskedők, vállalkozók nagyrészt zsidók, a behatolás útját is figyelemmel kísérhetjük. Többnyire azonban még erre vonatkozóan is az úriszéki tárgyalások aktái adnak felvilágosítást. Stern Márton fehérvári árendás zsidó nemes Huszár Sándor közbirtokos ellen fordult a megyei szervekhez.

A perből kiderült, hogy Huszár 1811-ben eladott Sternnek 36 q gypajut 18 uj zsákban, de még így is adósa maradt 155 000 bankó forinttal! Stern ^éezkívül azt állítja, hogy még 300 rőf vásznat is átadott Huszárnak.²¹⁵ A fakeskedés különösen jó üzletet jelentett, Steiner Fülöp az iváncsai és baracskai közbirtokosokkal lépett egyezségekre, s a fát hamuzsír főzésére használta fel.²¹⁶

2. A zsidóság betelepődése 1803-tól akadályokba ütközött, hiszen Bécs csak letelepődési engedéllyel teszi lehetővé, s ezt a városok örömmel be is tartották, megtagadták az engedélyek megadását. Nem így a földesurak. Változást csak az 1840. évi ipar-törvény megalkotásával, s a zsidók emancipációjának kimondásával észlelhetünk. A legkedvezőbb letelepődési feltételeket gróf Cziráky Antal birtokán kapták. Akkor, amikor a nem-katolikusoknak még szívós harcot kellett vívniuk vallási jogaikért, a gróf szabad vallásgyakor-

latot engedélyez,előljárⁿⁱkat szabadon választhatják,s csak a bír^o személye függött földes^uri jóváhagyástól.Jogot nyernek kiskereskedésre,pálinka,só,dohány kivételével mindent árusíthatnak.Nem véletlen,hogy a megyében itt élt a legtöbb zsidó.Innen indultak a megye falvaiba,mezővárosaiba "hódító utakra",majd a céhrendszer korlátait kijátszva a városban is letelepednek.²¹⁷

Eleinte a falusi korcsmáltatási,vendégfogadó,mészárszék bérleti jogát szerezték meg.

Az Eszterházy-uradalom legrégibb kereskedőinek egyike Vuhail János,aki - az 1799-es esztendőben kötött szerződés szerint - a székesfehérvári Sztojanovics kompániájához tarozott.Bérbe veszi a boltot a hozzá tartozó épületekkel,fűszerek és aprócikkek árusítására kap jogot.A haszonbérlethez nyolcad telek is tartozik.A bérleti díj 560 forint.évente,1811-től 900 forint,1817-től 1200.Az üzleti vállalkozás ennek ellenére elbukott,1834-ben kérte Vuhail a bérleti díj lecsökkentését,"mert rövid idő alatt héttel több bolt lett,mert tódulnak az izraeliták".²¹⁸

1848-ban a következő csákvári boltokat tartották számon: Schön Simon,Hercog Leopold,Brunsztr Herman,Vég Lázár /két boltja volt/ ,Veszl Mihály,Hermann Fülöp,Beer Jakab,Dragen Simon,Kiss Ignátz,Prager Jakab boltjai.1829-től Boza György dara,borsó,lencse,mák,vörös- és fokhagyma kereskedésre kapott jogot.Hogy Vuhail félelme nem volt alaptalan, azt mi sem bizonyítja jobban,mint az,hogy a boltokat többnyire lovasberényi zsidók nyitották.S emellett a házaló kereskedőkről és a batyuzókról még szó sincs!A zsidók általában eladósodott házas zsellérektől bérelnek egy-egy helyiséget, s kezdetben letelepedési engedélyük sincs,de miután meggyökereztek,vállalkozásuk hasznát mutatott az uradalom megadja nekik a letelepedési engedélyt is.²¹⁹

A csákvári uradalom bérlői közül egy-két tatai zsidó család különleges karriert futott be.Fischer Márk a fajanszmanufaktúra bérlője Tatán,soproni és pozsonyi összeköttetései révén áruai a bécsi piacokra is eljutottak.Ő

bérli a szári birkamajort, Tatáról igazgatja a szintén bérbe vett boglári, csákvári, ászári, almási birkásmajorokat, majd az allodizáció után az uradalom kereskedelmi ügyeit irányítja, a mustra állatok bőrét felvásárolja, ugyanakkor ő rendelkezik az uradalmi erdők gubacstermésével is. Nem kizárt, hogy szűcsök, tímárok is tartoznak üzleti körébe, hisz nem egyszer kiderült, hogy a céhek ellenállását épp azzal szokták kijátszani, hogy egyszerűen minden foglalkozást kereskedő névvel takartak. Fischer maga gyakran kölcsönzött hatalmas összegeket az uradalomnak.

A másik család a Beer család. Beer József azzal indítja meg vállalkozását, hogy felvásárolja az uradalmi vadbőröket. Először csak rókára szerez engedélyt, majd minden vadbőr az ő kezébe kerül. Ő maga tímár foglalkozást is űz. Gyapjúsint készít, s az aprókereskedési jogot is megkapja. Fia, Jakab, kocsmát nyit, ahol a bőrárúk is el-elkelnek, és megszerzi az eddigiek mellé a azömörce szedési és eladási jogot is/ a szömörce a bőrcserzéshez szükséges alapanyag/.

Kegl Gáspár szintén birkásbérllőként kezdte, de a csákvári mellett a pentelei és az urhidai pusztákat is kibérelte. Később malomtartási jogot szerzett. Hogy aztán 1848-ig mivel foglalkozott nem tudjuk, de neve mindvégig ott van az uradalomnak kölcsönöket nyújtók listáján.²²⁰

A Cziráky-uradalom mindenestől bérlője Baumgarten Izrael. A kereskedelmet nagyban űzi. Szintén birkásbérllőként kezdte. Szeretné megszerezni az uradalom területén a kizárólagos kereskedési jogot. 1833. május 30-án kérvényt nyújt be Joannovics Demeterrel, hogy a batyuzó zsidók /vaj, zsír, ecet/, és minden idegen kereskedését tiltsák meg. Az uradalom csak az ecet árusításában engedett, mint regálé jussban. A többi terméket csak piacon, heti vásáron árusíthatják a batyuzók.²²¹

Per tárgya lett a Rudnyánszky György báró és Heinrich Jakab közti egyezmény is. A pázmándi határt és kocsmát Heinrich Jakabon kívül /12 000 ó bankó forintért/ az esztergomi kanonoknak is bérbe adták.²²²

A Fiáth család üzleteit mindvégig zsidó kereskedők bonyolítják 5-10 000 forintos tételekben.²²³

A Brunszvik családától Asbóth András bérli a szentiványi pusztát 15 550 forintért évente.²²⁴

A birkaláz a mészárszékek forgalmát is megnövelte. A csákvári Schmid Mátyás évi 3-4000 forint körüli forgótőkével rendelkezik, s 1845-ben mikor átveszi apja üzletét, 7000 forint az alaptőkéje. Az 1846-os válság azonban tönkreteszi. Az almási Tamaskó János vette át a bérletet, s biztosítékként bevallotta, hogy 5-6000 forint forgótőkével rendelkezik, s megtoldotta 100 forinttal a bérleti összeget.²²⁵

Balázs László kutatásaiból kiderül, hogy a zsidóság körében legelterjedtebb a szabóság, üvegesség / minden faluban van zsidó üveges/, tímárság, majd pálinka és ecetfőzés volt. Ők honosítják meg a megyében a sörfőzést.

A zsidó kereskedők azok, akik kihasználják a makkoltatási lehetőségeket /bérbe vétele általános/, s a sertés-tenyésztést nagyban űzik. A falvak hússal és zsiradékkal való ellátottsága gyér, ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy ezt a lehetőséget is kihasználják.

A fentiek alapján megállapítható, hogy Fejér megyében számottevő volt a kereskedelmi tőkefelhalmozódás, némely esetben a Verlag-system elemei is megtalálhatók/Csákvár/. Természetesen itt nem esett szó a megye határain kívüli, de a megyében is tevékenykedő tőkéről. A jelentős felhalmozás ellenére nem értek egyet Balázs Lászlóval: "Fejér megyében, Kelet-Dunántúlnak ezen az agrártermékek bőségét adó vidékein a magyar és idegen /főleg osztrák, horvát/ nagybirtokosok és a zsidóság szoros gazdasági együttműködéséből a XIX. század közepéig született meg a kapitalizmus". Tény, hogy az ország más vidékeihez képest előrehaladottabb volt a tőkefelhalmozódási folyamat, azonban mégsem beszélhetünk a tőkés elemek túlsúlyáról. Ebben a folyamatban 1848-49 jelentős előrehaladást - és egyben törést is - jelentett, s csak lassan folytatódott az ötvenes években.

Fejér megye allódiális népessége

Az allódiális népesség életkörülményei

Az uradalmak allódiális népességének pontos számát nem tudjuk. Az 1828. évi összeírás 4198 családfőt említ, ami sejtetni enged 5-10 000 főnyi népességet.²²⁶ Nem elhanyagolható e jelentős réteg megélhetési viszonyainak vizsgálata, bár a zsidó lakossáéhoz hasonlóan nehez feladat.

Az alcsuti uradalomban nagy gondot fordítottak az alkalmazottak munkájának minőségére. Éppen ezért a cselédek fizetését úgy állapították meg, hogy érdekeltek legyenek a jó munkában.

A hajdú "60 vfirt, 10 p.m. búza, 10 p.m. kétszeres, 10 p.m. rozs, 4 akó új bor, 3 öl botfa, fél öl /40 q/ széna, 1 öl /40 q/ szalma, 1 hold kukoricás föld, 2 tehénre legeltetési haszonvétel, 4 sertés tartása. Ezenkívül évenként 1 dolmány, 2 nadrág, 1 mellény, 1 pár új csizma, 1 pár fejelés, 1 kerek kalap, 1 fekete nyakravaló, 1 mente, minden 2 évben 1 köpeny." A birkás kap "250 vfirt-ot, 8 p.m. búzát, 24 p.m. zabot, 6 p.m. árpát, 4 akó újbort, 3 öl botfát, fél öl szénát, fél öl szalmát, 1 hold kukoricaföldet, 2 tehénre való legelőt és 6 fogatlan vén birkát." A mesterbojtár, tehenész, tehenész szolga, gazda, gyalogbéres "60 vfirt, 8 p.m. búza, 16 p.m. rozs, 4 p.m. árpa, 4 p.m. burgonya, 100 nyaláb rőzse, 1 csákó" fizetést kapott. "Minden zsellércsaládnak külön szobája, konyhája van, elientétben az általános gyakorlattal, mely szerint ugyanazon szobában az egészség, erkölcs és szemérem rovására és bizonyos kockáztatásával 3-4 szolgacsalád is szállásol-. Elmondja Török, hogy a kinzai pusztán élő zsellércsaládok egy tehenet és sertéseket tarthatnak, kapnak egy hold kukoricaföldet és nyári legelőt. Mindezt pedig 20 gyalognapszámot teljesítenek. Az ezen felüli napszámokat a kör-

nyéken szokásos napidíj szerint fizetik meg. Ez mindkét félre jótékony intézkedés, mert egyrészt az uradalomnak állandóan van bizonyos számú munkáskeze, amelynek megélhetése biztosítva van, másrészt a gyermekeket is megfelelően tudják nevelni a főherceg által fenntartott iskolában. A tanító a gyermekeket az iskolai órán túl fizetés fejében kerti és mezeti munkával foglalkoztatja, úgyhogy megkeresik a ruhaköltséget".

Vannak iparúzó alkalmazottai is az uradalomnak: "A kovács, bognár, nyergesmester egységesen évi 300, a legény 80 pfrt. bért kap és 20 p.m. kétszerest, továbbá 3 akó bort.²²⁷

A csákvári Eszterházy-uradalomban 1830-ban 132, 1844-ben 168 az alkalmazott béresek száma.²²⁸ A legnagyobb számúak a béresek voltak - szekeres és mellette az osteros béres. A szekeres csak családos, az osteros csak nőtlen lehetett. "Szükség szerint munka közben az ökröket váltották, a bérest nem. Mulatság tilos volt." Fornán nőket alkalmaztak kerti munkára, fonásra. A szekeres fizetése 28 vfrt., 3 öl hasábfa, 1,5 p.m. főzeléknek való, 3,5 p.m. búza, 2,3 p.m. rozs, 4 p.m. árpa, 1/4 öl sarjú, 1/2 öl szalma, 1/2 öl őszi szalma. Az osterosé 30 vfrt., 2 öl hasábfa, 3/4 p.m. főzelékféle, 2,5 p.m. búza, 20 p.m. rozs, 2,5 p.m. árpa, 1/4 p.m. sarjú, 1/4 p.m. szalma. 1839-től a fornaiak nem tarthattak állatot.²²⁹ Természetesen nem tilthatták el teljesen az állattartást, a tilalmat betartatni sem tudták.

Az előszállási uradalomban az alkalmazottak fizetése a következő volt: a majorosbéres 11 ft 12 krajcárt, 24 p.m. gabonát, 30 font sót kapott, 1 birka, 3 marha, 6 sertés tartását engedélyezték, 1 1/2 hold őszi, 1 hold tavaszi alá való földet, 1 hold kukoricát, 1/16 hold kendert kapott. Ugyanez volt az öreg és szekeres béres fizetése is. A kanász 16 forintot, 50 p.m. gabonát, 100 font sót kapott. 5 birkát, 4 tehenet, 60 sertést tarthatott, 2 hold szántót, 2 hold kukoricást és 1/4 hold kendert kapott. A juhász 48 forintot, 15 p.m. gabonát, 30 font sót, 10 hold szántót, 2 hold kukoricát, 1 hold kendert kapott, 3 mar-

hát, 2 lovat, 16 sertést, 100 juhot tarthatott. A bivalyos 11 forint 12 krajcárt, 24 p.m. gabonát, 30 font sót kapott, 1 birka, 3 marha, 4 sertés tartását engedélyezték, 2 1/2 hold szántót, 1 hold kukoricát, 1/16 hold kendert kapott. A cselédek fizetése 7975 forint 43 krajcár volt készpénzben, 10 069 p.m. gabona, 920 p.m. liszt, 237 p.m. főzelék-féle, burgonya, 1508 font zsiradék, 4624 font hus, 20 font faggyúgyertya, 11 805 font só, 208 akó bor, 94 öl széna, 66 szekér szalma, 7 sertés tartása, 522 mustra birka összesen. Engedélyezték 187 ló, 1019 marha, 830 birka, 1596 sertés tartását, 180 hold rétet, 1958 6/8 hold szántót, 87 öl fát, 90 q szenet kaptak.²²⁹ Ennek ellenére 1841-ben 4961 a cselédek juhállománya.²³⁰

Bár az allodiális státuszú lakosság helyzetére nincs elegendő forrásunk, megállapítható, hogy a nem nemesi népesség ezen csoportja is differenciálódott. A cselédek állatállománya sok esetben felhalmozást is tett lehetővé. Noha földjük legjobb esetben is csak annyi volt mint a töredékelteknek, jövedelmük meghaladta azokét. Az 1828. évi összeírások alapján 201 fő foglalkozott az allodiális népességből iparral. Ugyanakkor részes földekhez is könnyebben juthattak. Az előszállási uradalomban kiadott bérleteket az allodiális népesség vállalta, esetleg idegen uradalmak jobbágjai.²³¹

Összegzés

Fejér megye nem nemes lakosságának életkörülményei rendkívül tarka képet mutatnak. Az urbáriális lakosság és az allódiumokon élők életszínvonala lényeges változásokat mutatott a tárgyalt időszakban. A változás együtt járt az allódiumok gazdálkodásában bekövetkezett átalakulással. Több munkalehetőség adódott a megyében, ami a jobbagység differenciálódásához vezetett. A zselléresedési folyamat előrehaladottabb volt a megyében mint az ország más területein. Nagyarányú volt a zsellérség mozgása idényjellegű munkák idején, más megyékben /Veszprém, Győr, Buda környéke/ vállaltak munkát, noha az allódiumok munkaerőhiánnyal küszködtek. A telekaprózódás általános jellegű folyamat volt, amelyet hiába próbáltak megakadályozni a földesurak. Ez érdekükben állt, hiszen jelentős úrbéri haszonvételektől fosztotta meg az uradalmakat. Azonban a megakadályozására hozott intézkedések nemhogy megállították, hanem méginkább siettettkék a folyamatot. A negyvenes évek végére világossá vált, hogy a robotra épülő munkaerőgazdálkodás válságba került, gyökeres változásra van szükség. Ráadásul a paraszti költözködés is megélénkült, idegen megyékbe, idegen uradalmakba települtek át. A munkabérek viszonylagos állandósága még lehetővé tette, hogy az uradalmak aránylag olcsón jussanak bér munkához, azonban a negyvenes évek krónikus munkaerőhiánya szintén a változtatás sürgősségét jelezte.

A mezőgazdaságból élők mellett már jelentős volt az iparral, kereskedelemmel foglalkozók száma. Az 1828. évi összeírás 1946 családfőt jelöl, aki iparos foglalkozású, 183 kereskedőt. /Székesfehérvár adatai nincsenek itt/ Az 1848-as adatokat nem ismerjük, nyilván még jelentősebb az iparos-kereskedő réteg aránya, hisz a folyamat még jobban

meggyorsult az 1836.évi országgyűlés után.De az összeírásokból az is kiderült,hogy többségük az alacsonyabb vagyoni kategóriába tartozik.Némi adatunk van a falusi értelmiségre is.A nemesi összeírásokból kiderült,hogy a papok,tanítók közép- és kismanesekből kerültek ki.Csak így érthető meg,hogy mindössze 4 honorátiorrt találunk 1828-ban,Adonyban,Ercsiben,Felcsuton és Csákváron.²³³

Egyetlen szabad polgárt sem lelünk a mezővárosokban sem. A bérletek elterjedése a zsellérek gondjain enyhített,s a bér munka lehetőségek növekedése szintén ilyen irányban hatott.

Hogy a falvak képe átalakult,mi sem bizonyítja jobban,mint az , hogy a módosabb gazdáknál is nagyszámú cselédet találunk.Nem ritka az 5-10 cseléd sem.Általános a robot,a bérletek utáni ingyen és pénzes munka cselédekkel végzetése.Előfordul, s nem is ritkán,hogy bérelt földjeiken csak cselédek dolgoznak.A mezővárosok száma megnőtt,vásártartási kiváltságot mind több mezőváros szerzett,ami a belső fogyasztás fellendülésére utal.Kialakulóban a falusi középosztály,amelynek a kereskedelmi,értékesítési körülmények javítása,szabad birtokhasználat ,a telkek nyílt adás-vétele egyre inkább érdekében állt.Nem csoda,hogy a zsellérek mellett a gazdagparasztek képviselték azt az erőt a falvakban,amely a polgári átalakulás /bár inkább ösztönös,mint tudatos/ hívévé vált.Ezt elősegítette a reformkor politikai légköre, a jobbágyság helyzetével foglalkozó országgyűlések hatással voltak a falvak politikai életére is.Nyilván a középnemesség felvilágosító munkájának eredménye,hogy az új törvényekre hivatkozva próbálnak lazítani a földesúrtól való függésen.A polgári földtulajdon kialakulása felé mutat a bérletek elterjedése.Bárándy 3000 bérlős gazdaságot említ 34 400 hold szántóval és 7800 hold réttel.56400 holdra teszi az úrbérés szántót,11400 holdra a rétet,a telkek számát csupán 2254-re /Sándor Pál 3023-ra/.A telkes gazdákat 8800,a zselléreket 16 200 főben jelöli meg 1844-ben.Az 1828.évi adatok alapján a robotnapokat 462 502-re tehetjük,Bárándy 117 208

igás és 259 200 gyalogos napot mutat ki.²³⁴

Azonban érdemes megnézni az urbéres földterület nagyságát is Bárándynál: 56 400 hold szántó, 11 400 hold rét. 1768-ban az összterület 91 642 hold volt, az 1846-os Sándor Pál féle adatok szerint 119 806 hold.²³⁵ Azaz Sándor és Bárándy adatai között 52 006 hold az eltérés! Míg Bárándy több telket és nagyobb lakosságot mutat ki mint Fényes Elek vagy akár az újabb kutatások, feltűnő a holdak alacsony száma. Az adatok tisztázása nehéz. Sándor adatai 1850-64 -ből valók, esetleg megváltott reminenciális területeket is jelölhetnek. Ha a Bárándy által adott számokat vesszük az urbáriális és a bérelt földek arányának egybevetésére, akkor a paraszti kézen levő föld 38,36 %át teszik ki a bérletek. Ha csupán az előszállási 18 000 holdra gondolunk egyáltalán nem tűnik irreálisnak Bárándy számitása.

A tárgyalt időszakban tehát mind a földbirtoklást, mind a kereseti lehetőségeket, mind a foglalkozást tekintve differenciált képet mutat Fejér megye nem nemes lakossága. A feudális viszonyok egyeduralkodó nemcsak megszűnt, hanem az új típusú birtoklás, munkaviszony már meg is gyökeresedett a megyében.

Földesúr-jobbágy viszony a XIX. század első felében

Az allódiális gazdálkodás kiterjesztésére irányuló
törekvések

A századforduló francia háborúi által megélénkült kereskedelmi forgalom az árutermelésre ösztönözte a java-
részt természeti gazdálkodást folytató megyei birtokoso-
kat is. Az árutermelés megindulása a földesúri birtokokon
azonban nem ment zökkenőmentesen, s korántsem az inten-
zív gazdálkodás bevezetésével járt együtt. Többnyire a
gabonafelesleg piacra vitele jelentette az egyetlen bevé-
teli forrást. A robotmunka elégtelensége, minőségének e-
gyenetlen volta meggátolta igényesebb növénykultúrák el-
terjedését. A gabonafelesleget is az úrbéres dézsma adta.
Általánosnak mondható az allódiális kezelésű puszták
bérbe adása, nem utolsó sorban az allódiumok, az urasági
puszták gyéren lekott volta miatt. A bevezetésben már szó
esett az alacsony népsűrűségről.

Fordulatot a bérletek visszavétele hozott. Az úrbéres te-
rület rovására kiszélesül az allodium. Erre lehetőséget a
az úrbáriumban bejegyzett és a ténylegesen birtokolt
földterület eltérése nyújtott. Ugyanakkor azt is meg kell
jegyezni, hogy az úrbárium a földrablás gátját is jelen-
tette egyben. Ezt követte az úrbáriumban többnyire még
biztosított, vagy szokásjog révén bírt korábbi haszonvé-
telek megvonása, jogaik megnyirbálása. Mindez hol egyszer-
re, hol fokozatosan történt. Mindenesetre megkönnyítette
az, hogy a jobbágyság maga sem volt tisztában a földek e-
redetével, de az úrbáriumhoz, mint bizonyítékhoz, is ké-
sőn fordult. Legszembetűnőbb a legelőterületek összeszűkí-
tésének megakadályozásáért folytatott harc. Az úriszéki i-
ratanyagban már a század elején találunk jobbágyi panasz-

leveleket, a megyéhez küldött kérelmeket, amelyeknek száma a harmincas években megsokasodik. A negyvenes években a helytartótanácsához, sőt a császárhoz címzett levelek is mind gyakoribbak lesznek. Legkorábbi utalást az 1786-ban felvett urbéri per anyagában találjuk. Sárkeszi jobbágysai kéri a kaszáló visszaadását, vagy helyette azonos nagyságú kaszáló kimérését.²³⁶

Az urbárium még nem jelentette azt, hogy az előírt, a minőségnek megfelelő mennyiségű rét vagy legelő illetőségét meg is kapták a jobbágysok. Az egyházi tulajdonban lévő Sárkeresztúr jobbágysai 1792-ben kéri földjeiket az urbárium szerint kipótolni²³⁷, de még 1795-ben sem történt meg, sőt Bittó István a székesfehérvári püspök letiltotta a jobbágysok állatait a sárréti legelőkről.²³⁸

A kajászóiak számára csak fizetés ellenében tette lehetővé az uradalom a legeltetést.²³⁹ Gyakori volt a közös legelő elfoglalása/Falu-²⁴⁰ és Szabadbattyán²⁴¹/, s legtöbbször hiába kéri az urasági állatok közös legelőről való letiltását /Ercsi²⁴²/. A jobbágysai legelő helyett néhol erdőt adtak, amelyet ki kellett irtani a jobbágysoknak. Fülén 50 hold erdőt adtak kiirtásra, amit lóherével vagy lucernával kellett bevetni²⁴³. De a kitisztított területet újból elvették, s a füleiek már 1835-ben a szomszédos helységekre kényszerültek fűbérben legeltetni.²⁴⁴

Az erdő mellett használhatatlan ártéri, mocsaras területen is mértek ki legelőt, rétet /Ercsi²⁴⁵/. S mikor a lecsapolások megindulnak, a jobbágysok is kénytelenek a szabályozás terheit viselni. Sokszor megkérdőjelezték a zsellérek legeltetési jogát /Bicske²⁴⁶, Pátka²⁴⁷/ is. Legtöbbször a birkás bérlőkkel kerültek összeütközésbe a jobbágysok, akiket természetesen megvédett az úriszék. /Velence²⁴⁸, Batta²⁴⁹, Gárdony²⁵⁰/, bár néha a bérlők visszaszorítására is sor került. A különözési per lényeges pontját képezte a dunapenteleiek²⁵¹, rácalmásiak²⁵², pátkaik legelőkövetelése. A köznemesek és jobbágysok között szintén kiéleződik a legelőért folytatott küzdelem, de velük szemben nagyobb eséllyel tudják felvenni a harcot

a jobbágyok. A kuldói jobbágyok bérelt legelőjére hajtotta állatait a közbirtokos nemesség, de a jobbágyok erőteljes fellépésére elálltak a pertől.²⁵³ Óbarkon 1811-től 1815-ig zajlott a per a jobbágyok és a köznemesek között. A köznemesek birkái a közlegelőt lelegelték, rétjeiket, vetéseiket feletették, szőleikbe behajtottak.²⁵⁴ Az úriszéki döntést elfogadta a köznemesség.

Hosszas ügyé vált az érdiek legelő pere. 1817-ben kéri a legelő, az urbáriális rétek felmérését. 1837-ben már a nádorhoz, majd a császárhoz fordultak. 1838-ban az uraság emelt panaszt, mert a bentai pusztát a jobbágyok feltörték, és legelőnek használták. Hatszor emelt panaszt az uraság a jobbágyok ellen, s mivel "rosszul használják", visszacsatolták az uradalomhoz. Az érdi jobbágyok panasa a forradalomig sem nyert orvoslást, és majd csak 1850-után zárult le a per.²⁵⁵ A jobbágyság küzdelme nem csak a korábban bírt földek megtartásáért vagy visszaszerzéséért folyt, hanem kihasználva az uradalmi majorságm gazdálkodás fokozottabb munkaerő szükségletét, igyekeztek újabb legelő és földbérleteket szerezni. Az uradalmak tőkehiánya nem tette lehetővé a bér munka széleskörű alkalmazását, ezért nem véletlen, hogy egyre több és több földet adtak ki bérbe, természetesen a jobbágyok nem pénzzel, hanem munkával teljesítik a bérelt földek után járó cenzust.

A szántóterületben szűkös vidékeken a földesurak még arra is rá tudják venni a jobbágyokat, hogy ne csak az uzsorával egyenlő cenzust dolgozzák le, hanem az árendált föld mellett még pénzért is vállaljanak bizonyos számú ígás és gyalogos robotot. A robottal való visszaélések /előlegként, sokszor több évre is előre való ledolgozása, az átszámítások önkényessége és pontatlansága mellett a teljesített napok számát sem vezetik, a jobbágyi igaerő teljesen elcsigázódik, a hosszúfuvart nem számolják be, a távolesó uradalmi pusztákra sokszor előző esete odarendelik a jobbágyot stb./ miatt a bérleti kötelezettségek sokszor teljesíthetetlenekké válnak. Ennek ellenére mind gyakrabban bérelnek káposztás -, kender- és kukoricás földeket. A zselléreknél

Gyakran megélhetési forrást képeznek a bérletek.

Miután a családi levéltárak anyaga csak igen kevés esetben maradt fenn, csak következtetni lehet a bérelt földterület mennyiségére. Szórványos adatokat találunk Mór, Inota, Hercegfalva, Dunapentele vonatkozásában, míg a csákvári járás gazdag dokumentumokkal rendelkezik. Mór község történetének feldolgozása folyamatban van. Az eltűnt családi iratanyag ellenére a móri cenzuális földekről maradtak fenn adatok. 1831/33-ban a sörösi pusztán 402 hold, a simári pusztában 533 hold. Csóka pusztán 683 hold és 5600 m-ölnyi, a dabasi cenzuális földek 375 holdat tettek ki. A móri kukoricás 300 holdat, a kenderes 150 holdat - nyolcadosoknak kiosztva. A vajali pusztában 549 hold, Árki pusztán 282 hold a cenzuális föld. Sajnos a census mértéke és a bérlők száma nem maradt fenn. Két esetben találunk utalást arra, hogy a majorságbeliek és zsellérek a bérlők - Vajal és Csóka esetében.²⁵⁶

Cece possessió esetén egyéni szerződések egész sora utal majorsági földek bérlésére. A bérletfizetés módja mind az öt esetben munka, amit kaszás munkával köteles leszolgálni a jobbágy. Általában belső fundus és kert a bérlet tárgya. A szerződések 1843 szeptemberében keltezettek, nyilván újonnan telepedettek a bérlők.²⁵⁷

A bérletek jelentős mennyiségre rúgnak Hercegfalván. A település gyengébben kihasználható területe szinte csak legeltetésre alkalmas és különösen munkaigényes. Hercegfalvát 1811-ben telepítették, a 120 telepes család 2/3-a német, 1/3-a magyar - természetesen római katolikus.

Hatvan egész telket méretett ki az apátság. A telkek nagyságát 1 hold belsőségben, 24 hold szántóban és rétben szabta meg. A telepítésnél előírták, hogy kötelesek a jobbágyok a belső fundus felét szőlővel vagy gyümölcsfával beültetni. A fákat az uradalom adta. A telkek jórészt teljeSEN elvadult területen kerültek kimérésre, s a kedvezményes évek letelte után sem tisztították meg ezeket. Kénytelenek voltak robotterheik enyhítéséért folyamodni, s a tisztartó maga is látván a falu lakosainak mérhetetlen szegénységét, javasolta, mondjanak le a robot behajtásáról.²⁵⁸

A hatalmas kiterjedésű előszállási uradalomnak így nem jelentette Hercegfalva telepítése munkaerőgondjaiknak megoldását. 1829 januárjában 52 hold káposztást adtak 3 évre szabad használatra, holdanként 4 forint cenzusért.²⁵⁹

1837-ben a hercegfalvi határban lévő földeket adták bérbe 8 évre. A földek négy osztályba tartoztak, régi lakosnak 6 holdat, újnak, az un. "kis lakosnak" pedig 3 holdat. Kikötötte az uraság, hogy évente kötelesek egy darabot trágyázni, a földbe lóherét és takarmányt vetni. Négy nyomásban írta elő művelését, mind az őszi, mind a tavaszi, mind a takarmány után tizedet, s ha az ugart is művelik, azután is kötelesek a termény tizedét beszolgáltatni. Holdanként 3 gyalog vagy ígás robottal tartoznak, 2 gyalog napot számálva 1 ígásnak²⁶⁰.

Az Eszterházy- uradalomhoz tartozó Vértesboglár, vagy Boglár tiszta német település. 1760. március 28-án kötöttek a szerződést a telepesekkel. Eleinte 100 sessióra és 50 zsellérhelyre tervezték, de mindössze 72 fél telek és 61 zsellérhely került kiosztásra. Az állami terhek alól a megye tíz évig mentességet adott. Az uradalom azonban csak három évnyi mentességet engedélyezett. A letelepedés feltételei olyan súlyosak voltak, hogy az első telepesek közül szinte valamennyi eltűnt. Az 1768-as urbárium a falu lakosait szinte kivétel nélkül neocolonus elnevezéssel említi.²⁶¹

A századokon át parlagon heverő pusztá feltörése csak fokozatosan történhetett. Még a letelepédési feltételek között is van olyan pont, amely irtásra kötelezi a telepest - 2 hold-, sőt a tó kitisztítása és karbantartása is az ő kötelességük. Faizási joguk nem volt, a vadászat tilos. Az uradalom olyan szűken mérte ki a legelőt, hogy a jobbágyoknak bármilyen súlyos feltételek mellett is érdekében álljon újabb és újabb erdők feltörése, kitisztítása legelő állataik számára. 1830-tól szinte minden évre vannak ilyen szerződések. 1830. június 15-én kaptak "egy darab erdőt", amelyért 72 fél sessiósz gazda két-két napot kaszálni és gyűjteni köteles. 1837-ben a boglári alsó rétet kapták meg.

1838-ban már az őszi legelő fejében kénytelenek 95 1/2 erdei öl fát Komáromból a boglári majorba fuvarozni, minden behordott öl fáért 2 ft 60 pénzt kapnak. A praefectus ebben az évben panaszt emelt 30 jobbágy ellen, mivel az ugart engedély nélkül bevetették. Minden évben kértek legelőt a jobbágyok. 1846-ban már csak 140 gyalog és 70 szekeres robot fejében kaptak legelőt. Az ez évi súlyos aszály arra kényszeríti a község lakóit, kérjék buzatartozásaik elengedéseit, mivel nincs kenyérük. A nyomáskényszer betartására is csak erővel tudják a falut kényszeríteni, komoly büntetést szabva a nyomás megszegőire. ²⁶²

Csákvár mezőváros már 1795-től rendszeresen bérelt földet. 1795-ben 733 p.m., 1796-ban 1041 p.m., 1797-ben 945 p.m. földet. Kötelessék 4 p.m. után 3 "Rhenus forintot" fizetni évente. Sikerült elérniük, hogy robotkötelezettségeiket pénzért teljesítsék, 1 gyalog után 20 garas, 1 szeker 2 marhával végzett robot után 40 garas fizetségért. ²⁶² A legelőterületekért folytatott harc már a századfordulón kiélesedik, ugyanis az uraság 1800-ban megtiltotta a juhtartást. A jobbágyok az úriszékhez fordultak. A megyét képviselő fiscalis megvizsgálta az ügyet. A birkatartás jogát az 1768. évi szerződés szabályozta. Eszerint Csákvár határa "12060 p.m. alá való 500 quadratus köméves öl", a helység 50 sessiót, 200 fertályt bír. A contractus kimondja, hogy az uraság bicskei házát felállítják, abban 1000 birkát tartani kötelesek, azt telkes gazdáknak kiosztják. Mellette maguk is tarthatnak birkát, azok haszna az övék, báránydézsmát és kilencedet nem kíván az uraság. A jobbágyok kérik, hogy 1 telek után 25 juhot tarthassanak. Az uradalmi fiscus azzal indokolta az eltiltást, hogy sessiók gazdák közül 265 gazdából 46 tartott juhot, s ez akadályozta a földesúri juhtartást. Az úriszéki összeírás szerint 46 gazda, 9 zsellér és 5 juhász 2322 birkát tartott. A megyei törvényszék az eltiltás ellen lépett fel. Az uradalom nem nyugodott bele, az ügy a helytartótanács elé került 1806/. Az 1807. évi úriszék újból az ügygel foglalkozott. Az uradalom szerint a tehetősebb juhsgazdák annyit tartottak, amennyit tudtak, juhászaikat szabad juhtartással fi-

zették, aminek az lett a következménye, hogy vonós marhák teljesen kifogytak, s nem tudták a megyei és állami fuvart fedezni! Fogyatkozást szenvedett a közéletmezés, és meg kellett oltalmazni a juhtenyésztéssel nem foglalkozókat! Végül megkérdezték a gazdákat, s azoknak a száma, akik birkát akartak tartani több volt. 150 gazda mellette, 90 ellene szabazott. Az úriszék 2-4 ökör, 2 ló és 25 juh tartását engedélyezte. Az 1809. évi helytartótanácsi határozat / sub N° 2.1800. évben a birkatartás eltörlése eránt/:

- a birkatartást megtiltani nem lehet, mert:

1.a jobbágyság sorsát nem javíthatja

2.a közadó megcsorbul

3.többen kérik a birkatartást

4.ha a szabott rendet megtartják, mind a birka, mind a marha elélhet

5.a birkatartás eltiltását nem engedélyezi

6.a birkatartás eltiltása óta sincs jobb karban az uradalmi marha²⁶⁴

Közben a csákvári jobbágyok panaszaik nem szűnnek az uradalom visszaélései miatt: 1800-ban az úriszékhez fordultak mert az urasági birkásbérlők lelegeltetik a legelőt; az erdőt az uraság használja, holott ők fizetik a bért a használatáért; 1805-ben újra az úriszékhez fordultak: kevés a legelő, megvonták a tűzifaizás jogát; a robotot nem tartják számon, az előírtnál többre kötelezik őket; az irtások bérét nem fizeti az uraság;

1828-ban megvonták a jobbágyoktól a Csákvárhoz tartozó Forna pusztán a marhatartási jogot. A tilalom betartását a kölcsönös felelősség elve alapján kényszeríti a jobbágyokra a földesúr: "mindnyájan egyért egy mindnyájáért" - formulát szinte minden egyes szerződés záradékaként megtalálhatjuk. Hogy a formula nem csupán "cirkalmas körülírás", azt az bizonyítja, hogy gyakran szabtak ki a tilalom megszegőire enyhébb vagy szigorúbb pénzbírságot. 1799-ben két esetben is tilosban legeltek a jobbágyok marhái:

53 marha után 10 ft. 60 kr.; majd 102 marha után 20 ft. 40 kr. volt a ledolgozandó összeg. Volt olyan büntetés is, amelynél az állatok számának megfelelő napszámot kellett teljesíteni /1804/ és ²⁶⁵. A földesúr az ugar és tarló felhasználását is mint különleges kegyet tüntette fel.

Magyaralmás esetében a cenzuális földet már az árutermelést szolgálták. Rendszeresen béreltek legelőt, ahogy az uradalmi összeírás mutatja: 1796-ban 960 , 51; 1803-ban 67 125 ; 1804-ben 93 625 ; 1838-ban 253 724 földet béreltek. ²⁶⁶

A magyaralmásiak még az Alföldre is eljártak, s az alföldi pusztákon felvásárolt marhát eladásra hizlalták. "Sokan, kik az marha kereskedeésben eészkedvén, hetenként az alföldön szédelegvén, marhákat, lovakat, vesznek, azokat fölhajtván, holnaponként a közös legelőn legeletetik a közös terheket kikerülik ,még több cenzuális földet is kapnak" - hangzik a értályosok panasza a telkesekkel szemben.

Az úrbéri és allodiális földek elkülönítési eljárásának megindulása után a perek évtizedekig való elhúzóadásának oka legtöbbször a legelőjért folytatott harc. A jobbágyszabadítás után kiosztott legelők területe lényegesen nem tér el a tagosítás előtt jobbági használatban levő legelőterülettől. Ennek ellenére nem lehet számitáson kívül hagyni azt, hogy a harmincas és negyvenes évek paraszti osztályharca befolyásolta ezeket az adatokat. Az elkülönözés természetesen a jobbágyság rovására ment végbe, sok esetben a közlegelőnél jóval kisebb területet kaptak. Gyakran maguk kérték a pereljárás megindítását, a per elhúzóadásáért az uraság a "nyakas" jobbágyságot hibáztatta. Míg a déli és keleti területeken a mennyiségért folyt a harc, az északi, hegyes falvak - Bicske, Szár, Csákvár, Acsa, Csut - terméketlen legelő helyett a jobbminőségű talajért harcoltak. Ezeken az északi területeken számottevő a paraszti árutermelés, itt haladt ugyanis a "mészárosok útja", s ez jó értékesítési

Lehetőséget teremtett. Az uradalmak ezt nem nézték jó szemmel. Már Csákvár esetében is összeütközésre került sor. Az 1812. március 2-án kelt Bicskén tartott uriszék határozata szerint a jobbágyok birgátartását tiltották meg, a 20 gazdát aki eddig birkákat tartott egy éven belül állataik eladására vagy elfogyasztására kötelezte.²⁶⁷

A kukorica-, burgonya-, káposztaföldek bérlete jelentős hányadot tett ki, s az urbéres földek mellett a megélhetés fő forrása. A jobbágyok mind élesebb harcot folytattak a zsaroló feltételek enyhítéséért, sőt előfordult, hogy nem fogadták el a főúr által ajánlott bérletet /Magyaralmás²⁶⁸/. Noha a cenzuális földek aránya az urbariálisokhoz viszonyítva csekély volt, már rést ütöttek a feudális földbirtokláson, a szabad földtulajdon kialakulásának, a tőkés bérleti rendszerre való áttérés gyakorlati megvalósításának útját mutatták.

A birtokrendezési eljárások megindulása Fejér megyében

A tagosítási eljárások megindulását vonta maga után a jobbágyság mozgolódása. Ez a folyamat a tőkés gazdálkodásra való áttérés útját egyengette. A több tagban lévő birtokok, a földesúri és a jobbági használatú földek keveredése a váltógazdaság kialakulásának komoly akadályát képezte. A tagosítási eljárások tömeges megindulása 1836 után következett be, amire lehetőséget az 1836. évi törvények adtak. A 6. tc. 3. pontja a megyék hatáskörébe rendeli a különözési eljárások levezetését, s bizonyos általános mutatót ad az eljárás végrehajtásához. A perek menete rendkívül sokféle. Majd csak a forradalom utáni években /1853. március 2-ai patens; 1856. február 2-ai miniszteri utasítás / fogalmazóik meg az egész eljárás jogi mechanizmusa. Fejér megye falvainak jelentős százalékában megindult 1848 előtt a tagosítás. Sok esetben a per már a tárgyalási időszakban lezárult. Ez nem jelenti azt, hogy a forradalom után valamilyen oknál fogva nem újulhatott fel a per, sőt az esetek többségében felújították.

A perek elhúzódásának okát abban is megjelölhetjük /a feudális jogeljárás nehézkessége mellett/, hogy a jobbágyság maga sem volt tisztában az általa használt földek jellegével, sőt előfordult, hogy az urbáriumot sem ismerték. Természetesen a jobbagyokat fellépésre készítette a remi-nenciális jellegű és az irtásföldek visszavételére irányuló földesúri roham. Nem elhanyagolható tényező az 1832-36-os országgyűlés reform- szellemének hatása a falvak népére, az a megváltozott légkör, amely lehetővé tette, hogy a jobbágyság viszonylag nyíltan kiálljon érdekeiért. A földesúr - jobbági viszony falvanként eltérő volta lényegesen

befolyásolta a perek kimenetelét. Azokban az esetekben, amikor a perfelvételt évtizedekig tartó háborúskodás előzte meg, jobbára sikerült a jobbágynak jogos földjeiket megtartani. Azonban ez nem jelentette azt, hogy a bírói ítélet végrehajtásra is került. A különözési eljárás sok esetben megyei ellenőrzés nélkül, a földesúr és jobbág közötti egyezség útján a huszas években megtörtént már.²⁶⁹

Külön említést érdemel Bicske mezőváros és Batthyány Kázmér között folyó per. Az 1825-ben megindult pereskedés csak a felszabadítás után zárult le. 1825-ben az úriszékhez fordultak legelőik kiadásáért. Az úriszék nem foglalt állást, tanúk kihallgatásával próbálta kideríteni mely területek, mikor voltak a község birtokában. A per a helytartótanácshoz került. A falu és az uradalom között úgy elmérgesedett a viszony, hogy a helytartótanács határozatának felolvasása után zendülés tört ki, s azonnal Bécsbe, a császárhoz akartak menni. A főszolgabíró és az alispán azonban megtagadta az útlevelek kiadását. Többször került sor határfelmérésre. A jobbági földeket 1000 □-öllel számolták, s a telekszám szerint kívánták felosztani. A telkes gazdák birtoka, amely 6 083 339/1000 hold volt, levonva ebből a fejszések /98/ 392 holdját - 5691 339/1000 h. 22 hold szántót, 12 hold rétet, 1 hold belsőséget számolva telkenként a 90 2/8 telek után jár 3158,750 hold. Haszonlatannak ítélték 81,626 holdat. A per tehát 2450,963 holdért zajlott. Az uraság azzal vádolta a mezővárost, hogy a földesúrtól vették el a földeket. Mindenesetre az uriszéki határozat szerint ki kellett egészíteni a telkeket, az 5/8 és 4/8 telket egészre, a 3/8 és 2/8 telket félre. Az uraság még több ízben indított pert az 1836-os határozat megsemmisítésére. A per 1846-ban újból a helytartótanács-
hoz került, s csak a jobbágyszabadítás után újult ki. A bicskei jobbágyság több mint húsz éven át tartó harca, a harc váltakozó kimenetele azt mutatja, hogy még egy ilyen jelentős lélekszámú, viszonylag erős mezőváros jobbágysága sem tudta jogos követeléseit érvényre juttatni. A jobbágyság telkiállományának csökkenése az átlagosnál

nagyobb méretű, hiszen az 1000 □-öles holdat alapul vevő átlagszámítás semmiképpen nem egyezik a korábbi számításokkal. Az 1836. évi felmérés szerint 2450,963 hold az elcsatolt mennyiség. Érthető tehát az elkeseredett, makacs harc, hisz még az utak szélességeért is küzdeniük kellett. Az is nyilvánvaló, hogy nem minden község tudta ilyen hosszú ideig folytatni az ellenállást. A község közelsége az uradalmi központhoz fékezte is, tompította élességét, hisz állandó fegyveres felügyelet, állandó földesúri beavatkozás mellett végezték a helyi előljárók munkájukat. Az előljárók erős függésére utal az 1827. évi bizonyoságlevél, amelyben a bíró azt igyekezett bizonyítani, hogy nem volt része a lázadásban.²⁷⁰

A tagosítási perek vizsgálatát azonban a tárgyalt időszakra vonatkozóan nem lehet elvégezni, hiszen a permenetből kiszakítva csak egy részletét ismerhetjük meg, ennek a falvak életét minden esetben felbolygató folyamatnak. A bicskei példa világossá teszi, hogy az 1768-ban felmért telekállomány lényegesen nagyobb volt, mint az a földterület, amely Fejér megyében paraszti tulajdonba ment át 1848-ban. Sajnos az 1768-as urbárium sem egységesen mér fel az urbáriális földeket, az a tény, hogy többnyire pozsonyi mérőben adja meg, csak hozzávetőleges számításokat tesz lehetővé. Ronggeteg múlt a föld minőségén, művelésén, nem tudni milyen volt az eltagadás és az eltagadtatás aránya, mennyi a reminenciális föld. A zsellérek esetében sokszor csak neveket találunk, utalás nincs a földterületre. Természetesen ezek nem sorolhatók egyértelműen az agrárproletárok közé, mint a bicskei példa is mutatja, az ún. "fejszés zsellérek" négy hold földdel bírtak. Az elnevezés onnan ered, hogy az említett zsellérek irtással szereztek földjeiket. Az irtás egy bizonyos hányadát kapták meg az urbárium előtti időkben. A fejszés elnevezés még századunkban is tovább élt, sőt napjainkban a hajdani irtás "fejszés dülő" néven szerepel.

Az urbéri használatban lévő földterület a jelenlegi források alapján pontosan nem meghatározható, legfeljebb hozzávetőleges számításokat lehet felmutatni.

Paraszti fellépések a munkajáradék csökkentéséért

A feudalizmus kizsákmányolási rendszerében a legsúlyosabb terhet a munkajáradék jelentette. A munkajáradék csökkentéséért folytatott harc végighúzódik a feudalizmus egész korszakán. 1768 óta, hogy az urbárium egységesítette, rögzítette a jobbágyi terheket, megszabta a munkajáradék mennyiségét, az iga és kézi robot átvaltási arányát, volt egy bizonyos támpont a jobbágyok számára, amire hivatkozhattak. A XVIII. század végétől az úriszéki perekben a jobbágyok már az urbáriumra hivatkoztak. Azonban az allódiális gazdálkodás kiterjesztése kétségesse tette az urbárium betartását. Igaz, eddig is többnyire papíron maradt, de a földesúri gazdálkodásban nem történt olyan változás, ami a robot növelését indokolta volna. Az anyagi források szükségessége nem tette lehetővé, hogy bér munkával térjenek át az intenzív gazdálkodásra. Egyedüli megoldás a robot növelése volt. A robot azonban sem mennyiségileg, sem minőségileg nem volt megfelelő. A gépesítés hiánya szintén a robot növelését idézte elő. Összehasonlítva a XIX. század első felének robotmennyiségét a korábbiakkal, megállapítható, hogy jelentősen megnöttek a jobbágyok terhei. Mind a gazdasági, mind a gazdaságon kívüli nyomás eszközével élt a földesúr a robot biztosítására. Szükség is volt erre, mert megnőtt a jobbágyság aktivitása is. Egyre gyakoribb volt, hogy nem csupán a jobbágyság fordult az úriszékhez a földesúri visszaélések miatt védelemért, hanem a földesúr is kénytelen volt a törvény erejével kényszeríteni a jobbágyokat terheik betartására, teljesítésére. A jobbágyokat védte az 1836. évi törvény, amely lehetővé tette, hogy ne saját földesura, vagy annak tisztjei bíráskodjanak a jobbágyok felett. Noha fellebbezési lehetőségeik korlátozottak voltak, már nem ritka a helytartótanácshoz felterjesztett kérvény.

1. A robottal való visszaélésnek számtalan formáját találták ki a földesurak. Gyakran előfordult, hogy a különböző szolgáltatásokat munkajáradék formájában hajtották be /Kiskeszi²⁷¹/.
2. Noha az urbárium előírta a telkek után járó robotot, a földesurak nem tartották számon. 1824-ben elrendelte az úriszék, hogy ezentúl jegyezzék a robotot, mert bizonyították híján nem dönthetik el melyik oldalon van az igazság.²⁷²
3. Gondot okozott a robot aránytalan megoszlása is. A szívos igaerőt követelő munkákra alkalmazták általában a robotosokat. A szántás, szénahordás, a gabona behordása, malmokba szállítása mellett a fahordás nyűtte el legjobban a jobbágyok állatait. Ezért az igásrobot a kézinél jóval nagyobb arányban szerepelt. 1808-ban a kálozi jobbágyoktól az összes robot igással való leszolgáltatását követelték. Ezért kérték, hogy minden gazda 2-2 napot szolgáljon szántáskor. A gyalogrobot viszont csak téli nádvágásból állt.²⁷³
4. A hosszúfuvarral való visszaélés sűrűn előfordult. A Batthyány-uradalom a negyedes gazdákat is kötelezte rá. A Szabadbattyántól Bicskéig terjedő, sokszor 2 napnál is tovább tartó utat olyan megrakott szekerekkel kellett megtenniük, hogy szekereik a rossz utakon összetörtek, ökreik kidőltek.²⁷⁴ A robotidő meghosszabbítása ellen hibaiba léptek fel, mert a fuvarozásnál olyan távolságra küldték a jobbágyot, ahonnan a kora hajnali indulás ellenére csak késő este, 9-10 órára értek haza. /Káloz²⁷⁵/ Még az ilyen hosszú ideig tartó igás robotot is maximum 1 1/2 napi kézi robotként számolta el a Zichy- és az Eszterházy-uradalom²⁷⁶.
5. A munkajáradék jelentős forrását képezte a pénzes munka fejében / a bérleti díj ingyenes munka, a bérlet feltétele meghatározott mennyiségű fizetett munka/ a földben szükelködő jobbágyoknak bérletes /legelő, szántó, kapások/ földek kiosztása. 1828-ban a magyaralmási jobbágyok az urbáriális roboton túl a 380 p.m. után 193 nap ingyen és 965 nap pénzes robottal tartoztak²⁷⁷. A szabadbattyániaktól a feles kukorica után dupla napszámot követeltek²⁷⁸.

A sárladányiak az úriszéktől kérték, hogy 3000-ól föld után csak egy nap robotra kényszerítsék őket²⁷⁹. De hiába irta elő az úriszék a bérlet utáni robot mennyiségét, az 1840. évi panasz után 1841-ben is kötelesek voltak az előírt felett is robotolni. A kozmaiak kénytelenek voltak lemondani a fornai bérletektől, mert az előírt igás robotot legyengült marháikkal nem tudták teljesíteni.²⁸⁰

Az irtások kiosztása általában kedvezményes feltételekkel történt, s ha továbbra is a jobbágnál maradt, mérsékelt szolgáltatásokkal tartozott a nehéz munka miatt. Ha viszont visszavette az uradalom, meghatározott mennyiségű irtásbérrel tartozott a jobbágyoknak. Az ercsi uradalom jobbágysai a Parag nevű dűlő feltörése után a dűlőért 2 napi 2 marhával végzett robotra köteleztettek²⁸¹.

A szabadbattyáni cserépégetőben napszámban dolgoztak a jobbágyok, akiknek 100 téglá behordása után mindössze 1/4 napot számoltak el²⁸².

6. A robot nem teljesítése, megtagadása büntetést vont maga után. A káloziak, ha azonnal nem jelentek meg, árisztom vagy testi fenyegetés várta őket, a szabadbattyániakat pedig dupla börtönre kényszerítették. Ha a jobbágyot fölös robotra rendelték ki 12 kr. bért kapott, ha nem jelent meg 30 kr. büntetést kellett ledolgoznia.²⁸³

7. Előfordult azonban, hogy robot helyett pénzt követelt az uradalom. A martonvásári zsellérek emiatt pert indítottak, s visszaállították a robotot. Az évi 18 nap után 28 forintot követeltek tőlük. Az etykiektől csupán 14 forintot, de itt is visszaállították a munkaszolgáltatást²⁸⁴. A sárkeszi szőlők és káposzták után készpénz mellett még robotot is követelt az uradalom.²⁸⁵

8. Ellenkező esetre is akadt példa. Csákváron a zsellérek jelentős része iparos foglalkozású volt. Ezért számukra a pénzzel való megváltás volt előnyösebb. Kérték, hogy engedélyezze az uradalom a pénzbeli megváltást, de kérésüket munkaerőhiány miatt nem teljesítették.²⁸⁶ A boglári jobbágyokat hasonló indokkal utasították vissza, ők a

csurgói és keresztesi malmokba szállítandó gabonát /hosz-szufuvar/ szerették volna pénzzel megváltani.²⁸⁷

9. A jobbágyok sokszor küldtek maguk helyett gyerekeket dolgozni, amit természetesen nem számítottak teljes robotnak. De Ercsiben 1841-ben még a 17 évesek munkáját is $3/4$ napnak számolták²⁸⁸.

10. Az úriszékhez benyújtott tiltakozások mellett más formái is voltak az uradalmak túlzott robotja elleni ~~Küzdelemnek~~. Legtöbbször a robotmegtagadást választották.

1808-ban az érdi kasznár fordult az úriszékhez, s bemutatta a robottal hátralevő, a robot teljesítésében "nyakas", valamint az igaerővel nem rendelkezők jegyzékét.

Az úriszéki ülésre berendelt két tanu nem jelent meg: 4 napi kenyéren és vizen töltendő börtönbüntetést kaptak.²⁸⁹

A bicskeiek pedig az ünnepeken nem voltak hajlandók munkába állni, sőt a vasárnapi robotösszeíráson sem jelentek meg, s addig amíg az összeírás miatt elvesztegetett időt nem számolják be nem hajlandók dolgozni.²⁹⁰

11. 1816-ban a szolgálgyháziak jelenlétében a nyári kaszálás feltételeit ismertette a jegyző. A cselédek csak együtt dolgozhattak, hold felkeltekor álltak munkába, a kenyeret utánuk vitték a Sárrétbe, s az ellenük fellépőket el kellett fogniuk. Az urasági cselédeket állították munkába, mert a jobbágyok megtagadták a kaszálást. Az urasági cselédek és az úrbéres jobbágyok szembeállítására jól megfigyelhető. Sokkal kiszolgáltatottabbak az úrbéreseknél. Jelen esetben a "sztrájk törő" feladatát bízták rájuk. Az, hogy a Sárrétből ki nem jöhettek kettős célt szolgált: a munka minél rövidebb elvégzését és az úrbéresektől való elszigetelésüket.²⁹¹

1829-ben az Eszterházy-uradalom vértessaljai községeinek házánként 1 robotot kellett kiállítania. Falvak egész sora tagadta meg a munkát.²⁹²

12. A robot megtagadása mellett a pénzes munka elleni tiltakozás is egyre gyakoribb volt. Itt a mértéktelen igénybevétel ellen, s a bérek felemeléséért léptek fel. A bogláriak inkább lemondtak földjeikről "semmint a zsaroló

feltételeket elfogadják". A legelőben szűkölködő község azonban még azon az őszön megalkuvásra kényszerült, kénytelen volt legelőért hasábfu fuvarozást vállalni.²⁹³

Az uraság és a cselédek gabonáját is az urbéreseknek kellett malomba vinni. Hogy a vértessaljai községkharca eredményes volt, a kicsikart béremelés mutatja. Korábban a malmokba szállított gabonáért 1 1/2 kézi napot számoltak, most elérték, hogy a Csákvárról Magyaralmásra szállított 4-6 zsák után 2, 7-9 zsák után 3, 10-12 zsák után 4 napot számoljanak fel, ha vissza is megrakodva jönnek 3 2/4, 5 1/4, 7 napot számoljanak el. Ha az igari vagy a keresztési malmokba fuvaroznak 4-6 zsák után 2 1/4, 7-9 után 3 3/4, 10-12 után 5 napot, ha vissza is megrakodtak 4 1/4, 6 2/4, 8 3/4 gyalog napban számolják el a fuvar.²⁹⁴ A káloziak 2 marhás napért 24 krajcárt, ha az előírt felett kell szántaniuk 51 krajcárt követeltek. /Nem tudni meg kapták-e vagy sem/²⁹⁵

Az alcsuti uradalom az idénymunkák bérét kénytelen volt szabályozni, mert a jobbágyok az úriszékhez fordultak.²⁹⁶

A legerősebb a favágás bérének emeléséért való harc volt. 1804-ben kénytelen volt az Eszterházy-uradalom Csákváron a vágásbért felemelni, mert a hozzá szükséges szerszámok ára felment, kénytelen volt drágábbért venni a "zugolódásra amugy is hajlandó csákvári közönség". Sőt a téli vágást is csak "immet-ámmal" végezték, s csak erőszakkal tudták munkára kényszeríteni őket.²⁹⁷

A kötelező pénzes robot után falvanként különböző volt a bér. Kőhányáson a zsellérek megtagadták a falu határán kívüli munkát, mert mindenütt 50 dénár a napszám, nekik csak 20 dénárt számolt el az uradalom.²⁹⁸ Ráadásul az uradalom 1 vfrt-ért végezteti a vágást, míg a parasztok 2 vfrt-ért ölenként. De az ispán nem emelte fel a vágásbért, mert a többi község is kérné.²⁹⁹ A fornaiak azonban az 50-60 dénáros átlagbért iskicsikarták az uradalomtól. Az Eszterházy-uradalomban 1836-37-ben erős bérmozgalmakra került sor, amely az uradalom minden községére kiterjedt.³⁰⁰

13. A falusi előljárók földjeinek művelését mindig a job-
bágyok végezték robotban. 1837-ben a dunapentelei jegyző
panasza került az uriszek elé, mert olyrosszul művelték
konvenciós földjeit, hogy kénytelen volt azokat felesben
kiadni. Ezentúl pénzes napszámosokkal műveltethette a föl-
deket, s a község bírói számadásába bevehették a költsé-
gét.³⁰¹

Küzdelem a dézsma csökkentéséért

A munkajáradék mellett a dézsmálási joggal való visszaélés okozott gondot a jobbágyoknak. Noha a dézsma elleni tiltakozások nem voltak olyan gyakoriak mint a munkajáradék elleni fellépések, korán és nagy erővel jelentkeztek. A dézsmálás kijátszása sokkal eredményesebb volt mint a munkajáradék szabotálása. Legfeljebb akkor szerezhettünk róla tudomást, ha kiderült a csalás. A dézsma az allódiális földek után is magas volt. Nem volt ritka, hogy a termés kétharmada a földesúré lett a munka mellett. A földesurak gyakran kérték a dézsmát munkában. A kenderföldek utáni dézsmát pedig fonásban. A korszak végére azonban általában sikerül a falvaknak kiharcolni a fonás eltörlését /Hercegfalva³⁰²/.

Legterheesebbnek a szőlődezsma bizonyult. Nyilván a föld minőségétől függött, hogy ötödös vagy nyolcados földként kapták meg a földeket. A legváltozatosabb módszerekkel játszották ki a dézsmálókat. Ötödösről nyolcados helyre vitték át a bort, elrejtették a hordókat. A velencei borpincék alatt szinte egy egész titkos pincerendszer húzódott. A pincék mellett a jobbágyházaknál is rejtettek el bort. Még az sem riasztotta el a jobbágyokat, hogy a megtalált bort hordóstól elkobozták. A csákvári uradalomban az elkobzott bor minden évben hatalmas mennyiségű volt az 1841-es évben 49 akót tett ki!³⁰³ Szabadbattyánban a dézsmáláskor feltörték a meg nem jelent jobbágy pincéjét, még ha igazoltan maradt is távol.

A szőlődezsma fontosságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az 1848-as törvények nem törölték el a dézsmát, s ennek következtében parasztmozgalmak bontakoztak ki a megyében is.

Földesúti törekvések a faizási jogok megnyirbálására

A főúri allódiumok terjeszkedésének kísérője az intenzív erdőgazdálkodásra való törekvés. Az épületfa stb. iránti kereslet megélénkülése az uradalmakat egyre inkább arra ösztönözte, hogy minél nagyobb erdőségeket vegyenek allodiális kezelésbe. Noha az erdők hasznát főleg a fakitermelés adta, a különböző jogok bérbe adása is jövedelmet jelentett. A veszedelmes méreteket öltő erdőpusztítás mellett, már némely uradalomban találkozhatunk tervszerű erdőtelepítéssel is. Mintaszerű a Batthyány-uradalomban folytatott erdőgazdálkodás, bár az uradalom főként akkor hangoztatta az erdővédelem nemzeti fontosságát, ha azt a jobbágyságtól kellett megvédeni. Sajnos az országgyűlések védelmi intézkedései ellenére az erdők pusztítása akadály nélkül folyt. A hamzsírfőzés, a mészégetés, cserép- és téglaegetés céljaira hatalmas erdőségek hamvadnak el. A fa iránti kereslet megnövekedésének pillanatnyilag a jobbágyság érezte leginkább következményét. Az erdők elzárása, felmérése, a tilalomfák elhelyezése noha mindannyiszor éles ellenállásba ütközött, szinte minden uradalomban végbement. A jobbágyság az épület- és tűzifaizás megvonása után csak meghatározott bérért juthatott hozzá a korábban ingyenes haszonvételekhez, amelyek még a hajdani faluközösség maradványaként éltek tovább. Lényegében a tőkefelhalmozódási folyamat szerves részét képezte a közös legelőterület megszüntése után a faizási jog megvonása is. A faizásért járó bért az uradalmak a megszaporodott erdei munkák miatt favágás vagy a kitermelt fa elszállítása formájában kívánták behajtani. A favágás a legnehezebb munkák közé tartozik, nem beszélve az állatállományt kimerítő fahordásról. Mindez érzékenyen érintette a pénzes és ingyenes robottal amúgy is elcsigázott jobbágyságokat.

A község előjárói csak nehezen tudták az előírt robotost kiállítani. Az őfaizási jogukat feltételekhez kötötték, évente kellett kérni megújítását, ezzel is sakkban tartották őket.

A faizási jog megvonása a falvak nemtelen lakosságát és a jobbágyi sorban élő kisnemeseket egyaránt érintette. Így a tilalom bevezetése az egész falusi társadalom ellenállásába ütközött. Mivel az urbáriumok többségében rögzítették a faizási jogot, a nádlási jogot, először is az úriszékhez fordultak, annak visszaállítását kérték.³⁰⁴

Hasonlóan megtiltották a vadászatot is. Azonban a jobbágyoknak szükségük volt továbbra is épület- és tűzifára. Most már magas díjat kellett érte fizetni. 1826-ban a bicskeiek, mátyásiak, száriak panaszkodnak előljáróikra, mert a tűzifa adóját személyenként szedték, míg a tűzifát családonként adták ki.³⁰⁵ Az urbárium szerint a telkeseket kötelezheték adóra épületfa után, de az adót beszédtek a házas és házatlan zsellérektől is.³⁰⁶ Az úriszéken elismerték a jobbágyok panaszának jogosságát, de nem történt semmilyen intézkedés. Gyakran csak irtással juthattak a jobbágyok fához /Csákberényben az irtásbért 1 pfrt-ban határozta meg Lamberg Rudolf³⁰⁷/. De még ha a faizási díjat ki is fizették, akkor sem volt biztos, hogy megkapták a fát.³⁰⁸ A csákváriakat a bérelt erdőbe be sem engedte az uradalom.³⁰⁹

A jobbágyok gyakran megszegték a tilalmat, s ha megkapták őket, súlyos büntetés kifizetésére kényszerültek. 1823-ban 8 ft. 30 kr. büntetést fahordással kellett a csákváriaknak leszolgálni.³¹⁰ A szabadbattyáni lopáson ért 14 jobbágyot úriszék elé állították.³¹¹ Forna és Gánt határán a gántiak meglopták az Eszterházy-uradalom erdejét. Ezért az uradalom zsellércsaládokat telepített ide, a lopás megakadályozására. Azonban ők is csak bérért kaphattak épületfát.³¹²

Az urasági erdők vadjai gyakran okoztak kárt a jobbágyok földjeiben. A kozmaiak szívós harcot folytattak, míg elérték, hogy az uradalom némi kárpótlást adjon. 1837-ben

120, 1839-ben 120, 1841-ben 150, 1843-47-ben 150-150 p.m. gabonát kaptak, 1840-ben, 1845-ben, 1848-ban "önként" lemondtak a kártérítésről.³¹³

Szili János esete viszont arra utal, hogy a jobbágyok a vadászat és faizási tialalmat nem tartották be. Szili Jánost úgy megverték, hogy belerokkant a verésbe.³¹⁴

Az urasági vadakat oly mértékben óvták, hogy az erdő-kerülő jáger parancsot kapott, ha tolvajláson érne valakit, éles tölténnyel lőjön.³¹⁵

A faizás mellett a gubacsolás, gombázás és erdei gyümölcsök szedése is tilos volt. Kihasználatlanul maradtak a hatalmas uradalmi erdők, de néha előfordult, hogy bérbe adták ezeket a jogokat is. 1833-ban Fischer Márk tatai zsidó kereskedő 2500 forintot fizetett a gubacsért.³¹⁶

Igy aztán érthető, hogy "Tiborc panasza" ebben a korban nyert megfogalmazást, s nem annyira a XIII. század, mint Katonak korának feszítő osztályellentéteit tükrözi.

Földesúri intézkedések a jobbágyok mozgolódásainak
elfojtására

A falusi lakosság elégedetlenségének megakadályozása volt a legfőbb feladat. Igyekeztek mindent megtenni azért, hogy a lázító eszmék, nézetek ne juthassanak el a jobbágyokhoz. Éles fényt vet a boglári nótárius esete arra, milyen erőszakos eszközökhöz folyamodtak, hogy távoltart-
sanak minden, a jobbágyokat a fennálló rend elleni fellépésre buzdító, eszmét a falvaktól. A boglári nótáriust többszöri próbálkozással sem tudták rákényszeríteni arra, hogy a szári esperes akarata szerint végezze munkáját. Végül lázadó szelleme miatt, és mivel "többszöri intések után is vétkezni nem szűnnek", a püspök is elmozdítása mellett döntött. A nótáriust betegnek, nem beszámítható-
nak tüntették fel a faluban.³¹⁷

A legnagyobb port a dunapentelei Szórád Márton pere kavarta. A büntetés a tettehez képest nagyon súlyos volt. Sokkal inkább elrettentő mint "igazságszolgáltató" szerepe volt a bírósági eljárásnak és ítéletnek. A pert Szórád Márton zsellér, Szécsényi Pál telkes jobbágy, Szilárik Márton zsellér, Székelyi István házas zsellér, Kovács Ferenc és Jusinka István "vasban álló lázítók" ellen indították. Szórád a falu lakosainak az urbéri törvény cikkelyeit felolvasta, azokat fellázította annyira, hogy azt hitték, a határt köztük fogják felosztani. A jegyző és a bíró ellen lázított, mert azok hagyták a község határát elfoglalni. Szécsényi Pállal a járási szolgabíró hivatalos levelét feltörték. Ekkor letartóztatták őket, de a tömeg nem csillapodott, s csak a városi katonaságtól való félelem tartotta vissza őket attól, hogy

kiszabadítsák a befogottakat.

Szlavik Márton a császárt és a fejedelmet éltette, mert ő adta az igazságot. A többire semmi bizonyítékot nem tudtak felmutatni. Az ítélet szerint Szórád Márton 2 évi börtönt, hetente 2 napi böjtöt, fertályonként 25, összesen 200 pálcaütést - büntetést kapott. Szécsényi Pál 1 1/2 évi börtönt és heti 2 nap böjt büntetést kapott, Szlavik Márton 1/2 évi börtönt heti 2 nap böjttel. Rekenye fenyítést, Székelyi mivel testi hibás 14 napi fogságot. A rabtartást mindenki maga fizette. Kovács Ferencet és Jusinka Istvánt csak érthetetlen séggel vádolták, "megfeddettek". Az eset 1837-ben történt. A perbefogottak feleségei kérték a vádlottak szabadon bocsátását, mert nem tudják családjukat élelemmel ellátni. Az elítéltek 1839-ben szabadultak, de mikor Fehérvárra mentek, újabb lázítás ürügyén fogságba vetették őket, javaikból kibecsülték. A másodszori ítéletre a falu "nyugalma" érdekében került sor. Az újabb per bizonyíték nélkül újabb szabadságvesztésre ítélte Szórád Mártont. A büntetés letelte után pedig törvénytelenül fogva tartották, hiába fordult felesége még a helytartótanácsához is. 1848-ig nem szabadult ki. A 48-as események során nem tudjuk, hogyan alakult sorsa.³¹⁸

Isztimérben már 1804-ben sor került a legelő megcsontítására. Az 1814. évi úriszéki határozat szerint a jobbágyoknak vissza kell adni elvett földjeiket. Megállapította az uriszék azt is, legelőjük hasznavehetetlen. A jobbágyok a határozat értelmében ^{be}elvetették földjeiket, de a termés betakarítását a földesúr megakadályozta. Nem fogadták el a jobbágyok a földesúr által kimért sílány telkeket, s az egész falu a költözés mellett döntött. Az uradalom a költözést nem engedélyezte. A jobbágyok továbbra sem fogadták el a földeket, s az uradalom kénytelen volt a megyéhez fordulni a lázongók megzabolázására.³¹⁹

Az 1831. évi kolerajárvány a megye községeit sem hagyta érintetlenül. Lezárták a megyébe vezető utakat, a Dunán csak Ercsinél engedélyezték az átkelést. Vesztegzár alatt tartották az utasokat. A Tisza vidékéről jövő seregélyesi marhakereskedők kénytelenek voltak húsz napot itt tölteni. Mégis innen jött be a járvány. Július 21-én észlelték az első megbetegedést. Július 28-ig 300 beteg személyt jegyeztek fel. Nyolcvanan haltak meg. Érden 32 halálos áldozatot követelt a járvány. Ercsiben nem aratták le a gabonát, a nép nem engedelmeskedett. Hasonló volt Pentelén és Perkátán is a helyzet. Október 26. után nem volt kolera-beteg. Székesfehérváron 898, Ercsiben 222, Pentelén 260, Váiban 165, Rácalmásan 128, Ráckeresztúron 113, Tabajdon 41 halálos áldozata volt a járványnak.³²⁰

Az elégedetlenség a megye falvaiban is lángra kapott, de a megye hathatós intézkedései révén sikerült a lázadást megakadályozni, az elégedetlenséget még csírájában elfojtani.

Čsákváron a parasztok szintén az uraságot okolták a járvány gyors terjedése miatt. Megtagadták az utasítások végrehajtását, féltek, hogy az uradalom megmérgezi őket. A község nyugtalansága a bírót is megijesztette, sőt az uradalmat is, hiszen a földesúr nem mert a faluból távozni, félvén, hogy távozásával az elégedetlenség még inkább lábra kap. A megye politikai biztost küldött ki, akinek feladata az elégedetlenség okozóinak megbüntetése, a lakosság alávetése a járványelleni orvosi intézkedéseknek volt. A politikai biztos jelentésében részletesen elemezte a helyzetet. Űgyesen két embert fogott vád alá, akik azt híreszteltek, hogy kűtjukban meszet találtak. Majd megígérték, hogy senkihez hívatlanul nem fog elmenni az orvos, ispotályba senkit sem visznek erőszakkal, megszűnik minden elzárás. A hatás nem maradt el. Most már nyugodtan fordultak orvoshoz, kértek orvosságot a járványellen. Űzután a politikai biztosok végigjárták a megye falvait, hogy megakadályozzák hamis hírek terjedését.³²¹

A csákvári lakosoknak " az értelmes tudós orvosi kar" a járvány leküzdésére pálinkát és bort javasolt. Az egészségtelen kutak, a rossz ivóvíz a legfőbb melegágya volt a járvány terjedésének. Azonban a község annyira elszegényedett, hogy képtelen volt megvásárolni a bort és pálinkát az uradalmi kocsmákban. A szegénységet fokozta, hogy a zárlat miatt nem mehettek részes, napszámos munkákra. A mezőváros többszöri könyörgésére az uraság a mustra bírkákat kimérette, árát fontonként 6 krajcárra, a bor árát 6 krajcárra itcénként, a pálinkáét pedig 18 krajcárra csökkentette.³²²

Ez a meglepően gyors intézkedés a rendkívüli eseményeknek tudható, hisz a felvidéki lázongások híre már erre a vidékre is eljutott.

Földesúr- falusi előljárók - jobbágys viszonya

A falusi előljárók közé jutás az egyszerű jobbágys számára jelentős előnyöket, kiemelkedési lehetőséget jelentett. Azonban az uradalmak ezt feltételekhez kö-tötték. Ezek a feltételek többnyire azt jelentették, hogy nekik kellett az adókat, az urbáriális és bérle-ti földek után járó kötelezettségeket behajtani. Sok-szor a hajdúk szerepét voltak kénytelenek betölteni. A szerződéses földeket a község az egyetemleges felelős-ség alapján kapta - egy mindenkiért, mindenki egyért-ami sok gondot okozott az előljáróknak. Egyébként ezek a funkciók nem voltak "népszerűek", sokszor erőszakkal kellett a bírói tisztséget betölteni . Nem is vállalta mindig a kiszemelt személy , pedig előnyöket jelentett gazdaságilag. Természetesen a kedvezményeket csak akkor kaphatták meg, ha a dézsma, robot és napszám kötelezett-ségeket teljesítették. Gyakran kerültek ellentétbe az előljárók a község lakosaival, például Csákváron . A szerződéses földek feltételeiről is ők tárgyaltak. Ar-ra is akadt példa, hogy visszautasították az uradalom által ajánlott bérletet. 1833-ban az uradalmi jelöltek bojkottálását szervezték meg Magyaralmáson, s a meghír-detett bíróválasztáson egyetlen jobbágys sem jelent meg, ugyanakkor a helységben "tsufos verseket" függesztettek ki.³²³

Az előljáróknak szoros dologidőben tilos volt a hely-séget elhagyniuk, bármely pillanatban készen kellett állniuk a robotosok összeszedésére. Volt persze olyan "lelkiismeretes" esküdt is, aki arra is ügyelt, hogyan végzik a robotosok a munkát. 1837-ben egy ilyen "lelki-ismeretes" esküdt illetve bíró újraválasztásán 500-ból 60 fő jelent meg.³²⁴

Az előljáróknak kellett a robot megtagadóit előállítani, de még gyakran megbüntetni is. Egy ideig évente kellett kérvényezniük a tüzelőt, 1841-től az Eszterházy - uradalomban 24 forintot fizettek évente, 1845-től szállították le a tüzifa árát 13 forintra.³²⁵

A rét, legelő használatát is megvonták tőlük, semmi-
ben sem különbözött helyzetük ebben a jobbágyokétól.
A bíró általában 1-1/2, az esküdt 1/2 telket kapott hi-
vatalával. A bérelt földdek után is kevesebb díjjal tar-
toztak. Az ő feladatuk volt a legelőrend megszabása, an-
nak betartása. Gyakran előfordult, hogy a kilakoltatások-
nál összefogtak az árwapénztárakkal. A becsüár megállá-
pításánál az olcsó árak révén jelentős anyagi eszközök-
höz juthattak, vagy juthattak ismerőseik, rokonaik. Ü-
gyeltek arra, hogy a zsellérházak ne kerüljenek felosz-
tásra. Az uradalmak tiltották a putrik ásását is. Ügyel-
niök kellett a közcsendre, a gyanús elemeket szemmel
tartották.

1807-ben a csákváriak nyugtalansága rémisztette el az
uradalmi praefectust. 1807. június 7-ei levelében arról
írt, hogy Imre András nevezetű katona nem állt elő fors-
pontra. A bíró ajtaján egy fenyegető levelet találtak,
amit egy kalendáriumból kiszakított lapra írtak. Egy hét
múlva újabb fenyegetést tettek az ajtóra. A kalendárium
nyomán kiderítették ki a levél írója, s a tatai börtönbe
vitték. Megtiltottak mindenféle összejövetelet, különösen
a pincéket figyelték. Minden embert szemmel tartottak.
A gyanúsítottak között egy Varjas nevű nemes is ott
volt. A levelek szerint tizenhét léptek fel a bíró
hatalmaskodása ellen, aki földet /bérletet/ csak annak
adott, aki ajándékot vitt neki. Az aláírók legalább fél
lanc földet követeltek. A fenyegetések látszólag csak
néhány elégedetlenkedőt tudtak maguk mögött, azonban
nyilván nem lehetett ritka a bíró önkényes bérletelosz-
tása. A cifrálkodó bírófeleség elleni kirohanások a fa-
lu öltözködésben is megnyilvánuló differenciálódását
tükrözik.³²⁶

Lényegesen kisebb volt a falvak előljáróinak hatásköre, mint a nagylélekszámú mezővárosokban. Mivel Fejér megyében a mezővárosok többsége csak a XVIII-XIX. század fordulóján keletkezett, a mezővárosi önállóság- függés még nem volt véglegesen szilárd. Sokat számított az is, áttért - e a mezőváros földesura az allódiális gazdálkodásra, mert ez újabb jogok elvonását jelenthette, s nem egy esetben éppen az allódium és a mezőváros közti összeütközés a legerősebb a falvakat érintő problémák közül. Éppen ennek köszönhető, hogy a századfordulón és a konjunkturális időszakban kicsit megtollasodott mezővárosi lakosok is a feudális rend felbomlásáért léptek fel.

Küzdelem az állami terhek csökkentéséért

Az állami terhek elleni fellépésre vonatkozóan kevés adatunk van. Azok a földesúri terhekhez viszonyítva akkor jelentettek problémát, amikor a szokásostól eltérő, újabb terhet róttak a lakosságra. A katonáskodás okozott legtöbb gondot. A katonaállítás az úrbéres népességet sújtotta. Azonban a gazdagabbak megváltották fiaikat úgy, hogy a szegény zsellércsaládnak - ha valamelyik fiú beállt a gazdag helyett katonának - megváltást fizettek. Hosszú idő elteltével sem sikerült a szabadságot elérni. Legjárhatóbb útnak a hatóságok megvesztegetése bizonyult, azonban a későbbi összegek kizsarovlása fejében nem intézték el a szabadságot.³²⁷

Dunapentelén 40 szekeret, 4 lovat, húst, szénát, sót rabolt egy német lovasregiment. A lakosok megtagadták a követelés teljesítését, az ellenszegülőket a katonaság megverte. Utána kirabolták a falut.³²⁸

Előfordult, hogy forspontra nem álltak elő. Alcsuton két éven át a kvártély és kenyérporció fejében semmit nem fizetett a katonaság, s havonta kétszer hosszúfuvar szolgáltatást követeltek. Az úriszék intézkedett, a jobbágyok panaszát orvosolták.³²⁹

Az adók ellen is felléptek. Alcsuton az állami adót ki nem fizető családokat kilakoltatták.³³⁰

Dunapentelén nem tudták az állami adót a jobbágyok és a zsellérek megfizetni.³³¹ 1839-ben az előljárók kilakoltatásukat kérték.³³² De a jobbágyok terhei olyan súlyosak voltak, hogy 1844-ben az egész falu kéri az adó eltörlését, mert nem képesek fizetni.³³³

A velenceiek jelentős közmunkát végeztek/ hogy mit, nincs feltüntetve/ 1846-ban 4262 szekeres és 12 041 gyalogos napszámot tüntetett fel a jegyző.³³⁴

Összegzés

A földesúr - jobbágy viszony alakulását vizsgálva a feudalizmus története során sok olyan vonást találunk, amely végighúzódik a feudalizmus egész folyamán, megjelenési módjait illetően azonban jelentős eltéréseket mutat az egyes időszakokban. A késő feudalizmus kora magával hozta a földesúri hatalom soha nem látott megszilárdulását a jobbágygazdaságok felett. Ekkor sikerült a különböző feudális regálé-jogokat elfogadtatni, a feudális elnyomás sokoldalú rendszerét érvényre juttatni. A XVII-XVIII. században a földesúri árutermelésnek, az allodium terjeszkedésének gátat szabott a magyar nemesiség és az udvar viszonya, amelyben változás csak Mária Terézia uralkodásával következett be, s szorosan összefüggött az osztrák piac felvevőképességével. A földesúri gazdálkodásban a változást az allodiumok állandósulása, azok kiszélesedése jelentett. Ez hatással volt a földesúri járadékok jellegére és mennyiségére is, hiszen a késő feudalizmusra a dézsma és a regáléjövedelmek túlsúlya volt jellemző, míg a bomlás időszakára előtérbe került a munkajáradék.

Fejér megyében a XVIII. század folyamán megindult az allodizációs folyamat /korábban török uralom alatt volt a megye területének túlnyomó többsége/, kiteljesedése - a XVIII-XIX. század fordulóján kezdődik - a huszas évekre tehető. A járadékformák változása kihatással volt a földesúr - jobbágy viszonyára is.

A járadékok módosulását a dézsma és pénzjáradék /amit munkával váltottak meg sokszor/ a robot megemelkedése jelentette, azaz a terhek összességükben emelkedtek. Ezt a jobbágyság egyre kevésbé tűrték. Noha a felvidékihez hasonló megmozdulásokra nem került sor, az ellenál-

lás mégsem becsülhető le, sőt - tudatosságát tekintve még azt is megkockáztatnám, hogy magasabb szintű volt. Ezt bizonyítja az ellenállás formáinak változatossága és állandó voltak is. Nincs olyan földesúri követelés, járadék, amelynek csökkentéséért vagy megszüntetéséért nem folytattak volna hosszú, szívós harcot.

A XIX. század jobbágyi osztályharcában újszerű volt:

1. Az ellenállás legfőbb formája az úriszékhez benyújtott tiltakozás, panasz volt. Ennek okát egyrészt abban találhatjuk, hogy az 1791. évi törvénykönyv 35. cikkelye megtiltotta az önkényes intézkedéseket, csak az úriszék ítélheti büntetésre a jobbágyot; másrészt az, hogy a harc súlypontját az urbéres földből az allódiumhoz csatolt, vagy csatolni kívánt telkiföldekért folytatott küzdelem képezte; harmadrészt a robot betartásáért folytatott küzdelem. II. József jobbágyrendelete nem múlt el nyomtalanul. Az 1791. évi országgyűlés törvénybe iktatta a szabadköltözést, lehetővé tette az úriszéki ítélettel szemben a fellebbezési lehetőséget. Ugyanakkor az 1768. évi urbáriumok szabályozták, írásban rögzítették a földesúri telkek nagyságát, a szolgáltatásokat, így a visszaélésekkel szemben már írásos bizonyítékra támaszkodhattak a jobbágyok, ami jogalapot képezett a törvényes eszközökkel való védekezésre. A XIX. század első felében a paraszti osztályharc legfőbb célja a telkiállomány nagyságának megőrzése volt. Ennek jelentős részét képezte az irtások visszavételének megakadályozása, vagy a telkiföld irtásra való kicserélésének megakadályozása is.

Az úriszéki határozatok kimenetele a jobbágyokra nézve változó volt. Noha osztályérdekeiket az úriszék ahol csak lehetett a jobbágyok rovására intézkedett, de a jobbágyok jogos /és főleg ha jól bizonyított/ követeléseit nem hagyhatják figyelmen kívül. Igaz, az, hogy a jobbágyok javára döntött el a per, még nem jelentette a határozatok érvényesítését is, sőt

általában fellebbezett is a földesúr. Ennek ellenére jelentősége felbecsülhetetlen. A hosszú perek, a helytartótanács bekapcsolódása - amely általában a jobbágyot, mint adóalanyt védte - erősen hatott a jobbágyi öntudatra még akkor is, ha a fellebbezést a fellebbezés miatt újabb megtorlás érte. A törvényes ellenállás ugyanakkor megakadályozta újabb telkiföldek elrablását, s így végeredményben a teákiállomány védelmében fontos szerepet játszott.

A hivatalos eljárás lehetővé tette, sőt feltételezte is, hogy a falu egész lakossága összefogjon a földesúrral szemben. Legtöbbször maguk a falusi előljárók kezdeményezték a pereket, vállalva az utánjárást /még Budára, sőt néha Bécsbe/ is. Igaz, ők képezték az írástudó, az úriszéki eljárásban tájékozódni tudó réteget, bár gyakran azzal a céllal vállalták, hogy ezzel a lázadás nyíltabb formáit leszereljék. Ezért volt a falusi, mezővárosi előljárók választása is összeütközési pont a jobbágyok és a földesúr között. Míg korábban a földesúr korlátlanul érvényesíthette befolyását az előljárók kijelölésében, most beleszólást engedett a jobbágyoknak is. Bár az 1836. évi törvények lényeges változást nem hoztak a bírót a földesúr 3 jelöltje közül választották, a jegyzőt viszont maguk választhatták - igaz személyének jóváhagyása a földesúr joga maradt, az esküdteket és a kisbírákat választhatták csak szabadon. Előfordult most, hogy a bíróválasztásra nem jelentek meg, sőt a kijelölt személy nem vállalta a bírói tisztséget. A falusi előljárók nem voltak már az uraság érdekeinek feltétlen kiszolgálói, hiszen az évenkénti választás, egyéb feltételek kétségesse tették a korábbi gazdasági előnyöket, sőt némelyeket meg is vontak tőlük, súlyos büntetés terhelte őket ha nem tudták a megfelelő számú robotost kiállítani, vagy a dézsmát beszedni. Ezért vitás ügyekben a falusi lakosság oldalán álltak.

2. A jobbágyi ellenállás sajátos formája volt a legelők majd az urbéres földek elkülönítésének kérése. Fejér megyében a különözés különösen előrehaladott állapotban volt már a forradalom előtt, s a forradalom után is viszonylag gyorsan lezajlott a folyamat. A tagosítás a nyomásos gazdálkodás felszámolásának egyik legfontosabb eleme lévén, elősegítette azt is, hogy a paraszti gazdálkodás átalakulása meginduljon, intenzívebbé váljon.
3. 1836 után a reformmozgalom egyik következménye a reformszellem hatása a falvakra. Új jelenség, hogy a törvényre hivatkozva próbálták korábbi eredménytelen követeléseiket teljesíttetni. A dunapentelei Szórád - perből kiderül, hogy a törvényre hivatkozva az egész határ felosztását kívánták. De a törvény hatása az ugar és másodvetések dézsmamentességét illetően hozott változást. A jobbágyi ellenállás kényszerítette betartásukra az uradalmakat, noha azok előzetes engedélyhez kötötték.
4. Az uradalmak többsége áttért az írásos ügyintézésre. Jobbágyaikkal a szerződéseket, szolgáltatásokat, béreket írásban rögzítették. Ez eredményesnek bizonyult a jobbágyi eltagadásokkal szemben, de a földesurat is kötelezte bizonyos korlátok betartására. A jobbágyok egy idő után úgy beletanultak az írásos ügyintézésbe, hogy már ebben is meglették a kibúvókat. A magyarásmásiak épületeik felújításához a téglát és cserepet átvették anélkül, hogy a nyugtát aláírták volna. Azette ezt lehetővé, hogy több helyről kapták az anyagot. Többször érintik az iratok az ügyet, de semmilyen büntetésnek nyoma nincs, sőt a cserepet és téglát sem sikerült visszavenni tőlük. ³³⁵
5. A költözés több évszázadon át hatásos ellenállási forma volt. Azonban most új módon alkalmazták. Az úriszék elé vitt követelésük nyomatékossabbá tételére nyúltak ehhez az eszközhöz. Az egész falu a költözés mellett állt ki. A tudatos kombinálása az ellenállás módszere-

inek már az öntudat magas fokát feltételezi.

6. A bér munka, bármilyen alacsony bérszint esetén is, már pusztán léteével kétségbe vonta a robot törvényességét. Az urbárium megszabta mérték be nem tartása miatt a jobbágyok az ellenállás minden lehetséges módját felhasználták. Új elem, hogy több falu /azonos uradalomhoz tartozók általában/ egyszerre kérést tett fel a munkajáradék csökkentésért az úriszéken, s az is, hogy egy egész falu megtagadta a munkát. Lényeges vívmánya a paraszti osztályharcnak, hogy az allódiális jellegű bérletek utáni dézsma és munkajáradékot sikerült leszorítani az urbéres járadékok szintjére. A passzív és aktív ellenállás formáinak váltokozása még a bérek emelését is eredményezte. A bér munka bevezetése a jobbágyok számára kettős következménnyel járt:

1. Újabb kereseti lehetőséghez jutott, ami a differenciálódást eredményezte. A bérletek aránytalan elosztása fokozta a falun belüli feszültséget.
2. Hallatlanul megnőtt a munkajáradék mennyisége /pénzes, félingyen/.

7. Ez nem csupán a töredéktelkesek, zsellérek, a telekhalmozók /akik cselédekkel műveltették meg/ számára volt fontos, hanem az uradalmak allódiális földön élő lakosságának is. Meghatározott mennyiségű földhöz juthattak, sokszor az urbéres földekhez hasonló feltételek között, amelynek allódiális jellege megmaradt, de némileg közelítette őket az urbéres allódiális népességhez. Némely esetben meghatározott számú állatot is tarthattak, még felhalmozásra is nyílt lehetőség. A különbség az allódiális és az urbéres telkek között 1848-ban lesz lényeges, mert a földesúri járadékok alól ők nem mentesülnek. Kiszolgáltatottságuk, személyi függésük a földesúrtól erősebb. A birtok elhagyása legfeljebb a meghatározott évre szegődött birkásbérlelőknek és cselédjeiknek lehetséges. Munkájuk jellegét tekintve differenciáltabb mint az urbéreseké,

hisz az uradalmi alkalmazottak speciális munkát végeznek, bérük, életszínvonaluk különböző, ami gátját képezi az összefogásnak. Alcsuton, a tata-gesztesi uradalomban a cselédek gyakran összehangolták fellépésüket, aminek eredményeképp Alcsuton azonos bérezésben részesültek azonos jellegű munkáért, sőt bérük az urbéresekével azonos szinten mozgott. A fornaiaknak pedig akkori viszonylatban a legmagasabb béreket sikerült kiharcolniuk, állatállományuk messze túllépte a megengedett számot, aminek lecsökkentését nem tudta elérni az uradalom.

Azonban őket semmilyen védekezési lehetőség nem illette meg, az úriszékhez nem fordulhattak.

Jegyzetek

1. Károly János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár, 1898.
2. Uo.
3. Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. Agrártörténeti Szemle 1970. 3-4. sz 281-315.
4. Uo.
5. Urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dánántul. Bp. 1970, Fejér megye. 98-114.
6. Fejér megye gazdasági statisztikája az 1869. évről. Pénzes Ferenc. Székesfehérvár, 1872. 135.
7. Lásd 3.pont
8. Schneider Miklós: Fejér megye nemesi összeírásai Székesfehérvár, 1934.
9. Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. 1790-1848. Bp. 1948. 50.
10. Szabad György: A tatái és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 112.
11. OL. Brunswiick cs. levéltára. P.68.6.cs.
12. Farkas Gábor: A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. Székesfehérvár, 1972.39-66.
13. Bodrog György: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomba. 1810-15. Alba Regia. Székesfehérvár, 1969. ✓
14. Schneider: Im.
15. Farkas: Im.
16. Sándor: Im. 161.
17. Urbéres viszonyok 5.pontban
18. Uo.
19. Bodrog: Im, Szabad: Im, Mérei: Im.
20. Dr.Pfeiffer Károly: Fejér megye 1848. évi zsidóösszeírása. Szfv. 1940.
21. Berend-Ránki: Gazdaság és társadalom. 1974, 59-60.
22. Urbéres viszonyok ...
23. Mérei: Im. 50-51.
24. OL. Az 1828.évi összeírás. Fejér megye. Filmtár.
25. Mérei: Im. 50-51.
26. Uo.
27. Uo.
28. FML. Acta Locórum. Ercsi
29. Bodrog: Im.
30. Farkas Gábor: Az intenzív állattenyésztés kezdetei az előszállási uradalomban 1810-1815. Alba Regia Szfv. 1969.
31. Bodrog: Im.
32. Farkas: 30. pontban Im.
33. Uo.

34. Fejér Megyei Levéltár /továbbiakban FML/. Az előszállási uradalom.
35. Farkas: Im. ~~36~~
36. Uo.
37. Uo.
38. FML. Az előszállási uradalom
39. Bodrog: Im.
40. Uo.
41. Uo.
42. Uo.
43. FML. Az előszállási uradalom
44. Uo.
45. Uo.
46. Urbéres viszonyok ...
47. OL. P. 68.6.cs. Brunszwick család levéltára
48. Uo.
49. Richárd Bright utazásai a Dunántúlon 1815. Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága 1970. 82-83.
50. OL. P. 68.6.cs.
51. Urbéres viszonyok ...
52. OL. 1828. évi összeírás. Fejér megye. Filmtár
53. Richárd Bright utazásai ...
54. OL. 1828. évi összeírás. Filmtár
55. FML. Acta Locorum. Martonvásár
56. Kirándulás Fejér megyébe vagy Jakabszállás és Csillagmajor. Magyar Gazda. 1847. 33.sz.
57. Mérei: Im. 58-59.
58. Uo. 61.
59. FML. 1828. évi telekkönyv. Alcsut
60. Uo.
61. Urbéres viszonyok ...
62. FML. 1828. évi birtokkönyv
63. Sándor Pál: Az urbéres népesség megoszlásának statisztikájához Fejér megyében 1828-1864. FMTÉ. Szfv, 1973. 215-275.
64. OL. 1828. évi összeírás ...
65. Mérei: Im. 63.
66. Uo. 64.
67. Csenge István: Visszapillantások Alcsuthra gazdasági tekintetben. Magyar Gazda. 1847. 51.sz.
68. Mérei: Im. 63.
69. Csákvári Eszterházy Levéltár /A továbbiakban: CSEL/. Bevezető
70. Szabad: Im. 46-411.
71. Uo.
72. Ditz Henrik: A magyar mezőgazdaság. Pest. 1869. 82-110.
73. Szabad: Im.
74. FML. Acta Urbariala. Boglár, Szár
75. CSEL. P. 188. Urbariala Reversales
76. Uo.
77. Uo.
78. Szabad: Im.
79. Uo.
80. Uo.
81. Uo.
82. Uo.

- 83.CSEL.Acta Urbariala.Miscellianae
84.Szabad: Im.
85.CSEL.P.188.Acta Urbariala Reversales
86.Uo.
87.Szabad:Im.
88.Uo.
89.Uo.
90.Uo.
91.Uo.
92.CSEL.P.188.Acta Urbariala Reversales
93.OL.1828.évi összeírás...
94.Szabad:Im.
95.Uo.
96.Uo.
97.Uo.
98.CSEL.P.188.Acta Urbariala Reversales
99.A kálozi és kuldói réteket 340 forintért adta ki birkás-
bérlőknek Setnye Ferenc.A mezőkomáromi pusztát 2000 ft-
ért vette bérbe Fux Bernard.A szabadbattyáni somlói
puszta bérleti díja 660 ft. volt.Krausz Simon aszentmik-
lósi pusztát 25 évig bírta.Kegl Gáspár 5000 forintért
bérelte az urhidai pusztát.A sárosdi,jakabszállási ,ke-
recseni puszta bérben volt.Pusztazámor bérleti díja 8000
forintot tett ki.Schmiddeg Tamás a ladányi,jenői,csillé-
ri,igari,daði pusztákért szintén 8000 forintot kapott.
A dinnyési puszta évi bérleti díja 3000 ft. és 100 kör-
möci arany volt.Zichy János Bodajk,Kajmath,~~sz~~ Törös pusz-
tákért mindössze 4000 ft-ot kapott.A verti pusztát 3000
ft-ért, a baracsit 1700 ft-ért adták ki.Az adatok FML
Acta Locorum -ban találhatók.
100.Eszterházy,Batthyany Fülöp,Horhy Mihály,a Zichyek és Sza-
páry család- Andics Erzsébet:Metternich és Magyarország.
Bp.1975.185.
101.Irtások voltak az ercsi Parage nevű dűlő,Bicskén 392 h,
Fülén 419 5/8 h,Inotán a Hrasztos nevű dűlő,a móri Lamberg
-uradalomban az orondi puszta 2294 p.m.területe,Csákberény-
ben kb.27 h,Fornán 2h,Martonvásáron 200 h,az érdi bentai
puszta 1676,18 h,Kozmán avargavizi erdő,Csákváron a kaszap-
kuti,gémhegyi,kotlóhegyi,gánti vágás.Sárladányban,Sárkeresz-
turon,Zámolyon csak arról tudunk,hogy az irtást elvették
a jobbágyoktól.
102.Szabad:Im.
103.Károly:Im.
104.Dr.Károlyi Z-Károlyi Zs-Vázsonyi Á:A magyar vízszabályo-
zás története.Bp.1973.87-92.
105.Herczfelder Hermann a Fiáth család gabonafelvásárlója,Gut-
man Isaac,Lukárdi Sebestyén az előszállási uradalomé,Hein-
rich Jakab a Rudnyánszky családe,Steiner Fülöp fakereske-
dő főnemesi és középnemesi családoktól egyaránt vásárolt
fát,Stern Mártonnak 155 000 bankó forinttal maradt adósa
Huszár Sándor,a Cziráky családe Baumgarten Izrael.FML.Ac-
ta Locorum,Az előszállási uradalom
106.FML.Acta Locorum. 250 000 pft. adósságát nem tudta,vagy
nem is akarta kifizetni.
107,Urbéres viszonyok...

- 108.Baracscai Közbirtokosság.OL.P.850.12.cs.
- 109.Schneider:Im.
- 110.Szabad:Im.
- 111.FML.Acta Urbariala.Káloz
- 112.CSEL.Acta Urbariala.Magyaralmás
- 113.Uo.
- 114.Uo.
- 115.Uo.
- 116.Uo.
- 117.Uo.Csákvár
- 118.Uo.
- 119.Uo.
- 120.Uo.
- 121.Uo.
- 122.Uo.
- 123.FML.Acta Locorum.Bácske
- 124.FML.Acta Urbariala.Polgárdi
- 125.Uo.Vértessedoboz
- 126.Uo.Velence
- 127.Uo.Szolgaegyháza
- 128.Uo.Sárkeresztur
- 129.Uo.Csősz
- 130.Uo.Csősz
- 131.Uo.Bodmér
- 132.Schneider:A jobbágytelken élő nemesek 1846.évi összeírása Fejér megyében.Szfv.1937.
- 133.Az előszállási,nádasladányi,kálozi bérlők között vannak nemesek.FML.Acta Urbariala
- 134.FML.Acta Locorum.Sárosd
- 135.Uo.Csala
- 136.Uo.Dunapentele
- 137.Uo.Tabajd
- 138.Uo.Kápolnásnyék,Szabad:Im.
- 139.Schneider:132.pontban Im.
- 140.Schneider :8.pontban Im.
- 141.Urbéres viszonyok...
- 142.Sándor:63.pontban im.
- 143.Urbéres viszonyok...
- 144.Sándor:63.pontban im.Bár saját számításaim szerint a telkes családfők száma az 1828.évi összeírás alapján 6938,a házas zselléreké 6243,a házatlan zselléreké 2978 fő.Igy a telkesek aránya 42,94 %,a zselléreké 57,06 %,ebből 38,63 % a házas,18,43 % a házatlan zsellérek aránya,Igy a zsellérek aránya az 1768.évi adatokhoz viszonyítva 34 %-al nőtt az országos 13,88 %-hoz képest.
- 145.Szabad:im.
- 146.Sándor:63.pontban im.
- 147.Urbéres viszonyok...
- 148.FML.Acta Locorum.Inota
- 149.OL.Brunswick cs.iratai
- 150.FML.Acta Urbariala.Pentele
- 151.Uo.
- 152.Uo.Kisfalud
- 153.Uo.Érd

- 154.Uo.Sárszentmiklós,Rácalmás
- 155.Uo.Kuldó
- 156.Bo.Sárkeresztur
- 157.Uo.Szabadbattyán
- 158.Uo.Lovasberény
- 159.Uo.Ladány
- 160.Uo.
- 161.Uo.Vám
- 162.Uo.Ercsi
- 163.Uo.Pákozd
- 164.Uo.Battyán
- 165.Uo.Ladány
- 166.Uo.Martonvásár
- 167.Uo.Ladány
- 168.Uo.Füle
- 169.Uo.Csákberény
- 170.FML.Acta Locorum.Sárkeresztur
- 171.CSEL.P.188.Csákvár
- 172.Uo.Kozma,Boglár
- 173.FML.Acta Urbariala.Perkátá
- 174.Uo.Isztimér
- 175.CSEL.P.188.Csákvár
- 176.FML.Az előszállási uradalom
- 177.Uo.
- 178.CSEL.P.188.Magyaralmás
- 179.Farkas912.pontban im.
- 180.FML.Acta Urbariala.Káloz
- 181.CSEL.P.188.Kőhányás
- 182.FML.Acta Urbariala.Bicske
- 183.CSEL.P.188.Magyaralmás
- 184.Uo.
- 185.FML.Az előszállási uradalom.Hercegfalva
- 186.FML.Acta Urbariala.Igar
- 187.CSEL.P.188.Csákvár
- 188.Uo.Magyaralmás
- 189.Uo.Csákvár
- 190.Sándor:63.pontban im.
- 191.Uo.
- 192.OL.1828.évi országos összeírás...
- 193.Sándor:63.pontban im.
- 194.OL.1828.évi országos összeírás
- 195.Kresz Mária:A csákvári fazekasság.1976.Szfv.Katalógus
- 196.CSEL.Acta Urbariala
- 197.FML.Acta Locorum.Káloz
- 198.Uo.Mér
- 199.Uo.
- 200.Uo.
- 201.Uo.Adony
- 202.FML.Acta Urbariala.Iszkaszentgyörgy
- 203.Sándor:63.pontban im.
- 204.Dr.Pfeiffer Károly:Fejér megye zsidó lakossága 1736-1848-ig az összeírások adatai szerint.Szfv.1940.

- 205.OL.1828.évi országos összeírás...
206.Sándor:63.pontban im.
207.OL.Brunswick cs. iratai
208.CSEL.P.188.Boglár
209.Móra Magda:A ratio educationis megvalósítása Fejér megyében.FMTÉ.Szfv.1973.199-215
210.CSEL.P.188.Kőhányás
211.Uo.Csákvár
212.Balázs László:Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX.század első évtizedeiben Fejér megyében.FMTÉ.SZFV.1973.91-121,Dr.Pfeiffer im.
213.Balázs:im.
214.Uo.
215.FML.Acta Urbariaa.Székesfehérvár
216.Uo.Iváncsa
217.Balázs:im.
218.CSEL.P.188.Csákvár
219.Uo.
220.Uo.
221.FML.Acta Locorum.Lovasberény
222.Uo.Pázmánd
223.Uo.Mór
224.OL.Brunswick cs. iratai
225.CSEL.P.188.Magyaralmás
226.OL.Az 1828.évi országos összeírás...
227.Mérei:im.60-64.
228.Uo.
229.Szabad:im.
230.Bodrog:im.
231.Uo.
232.OL.Az 1828.évi országos összeírás...
233.Uo.
234.Benda Gyula:Bárándy János statisztikai adatai.Agrártörténeti Szemle.1973,1-2 sz.
235.Sándor:63.pontban im.
236.FML.Acta Locorum.Sárkeszi
237.Uo.Sárkeresztúr
238.Uo.
239.Uo.Kajászó
240.Uo.Falubattyán
241.Uo.
242.Uo.Ercsi
243.Uo.Füle
244.Uo.
245.Uo.Ercsi
246.Uo.Bicske
247.Uo.Pátka
248.Uo.Velence
249.Uo.Batta
250.Uo.Gárdony
251.Uo.Dunapentele
252.Uo.Rácalmás
253.Uo.Kuldó
254.Uo.Óbarok

- 255.Uo.Érd
- 256.Uo.Mór
- 257.Uo.Cece
- 258.Uo.Előszállás
- 259.Uo.Hercegfalva
- 260.Uo.
- 261.CSEL.P.188.Boglár
- 262.Uo.Magyaralmás
- 263.Uo.Csákvár
- 264.Uo.
- 265.Uo.
- 266.Uo.Magyaralmás
- 267.FML.Acta Locorum.Bicske
- 268.CSEL.P.188.Magyaralmás
- 269.FML.Acta locorum .Ercsi,Martonvásár,Alcsut
- 270.Uo.Bicske
- 271.Uo.Acta Urbaria.Kiskeszi
- 272.Uo.Tabajd
- 273.Uo.Káloz
- 274.Uo.Szabadbattyán
- 275.Uo.Káloz
- 276.Uo.Káloz,CSEL.Csákvár
- 277.CSEL.P.188.Magyaralmás
- 278.FML.Acta Urbaria.Szabadbattyán
- 279.Uo.Sárladány
- 280.CSEL.P.188.Kozma
- 281.FML.Acta Urbaria.Ercsi
- 282.Uo.Szabadbattyán
- 283.Uo.Káloz
- 284.Uo.Martonvásár,Etyek
- 285.Uo.Sárkeszi
- 286.CSEL.P.188.Csákvár
- 287.Uo.Boglár
- 288.FML.Acta Urbaria,Ercsi
- 289.Uo.Érd
- 290.Uo.Bicske
- 291.Uo.Szolgaegyháza
- 292.Szabad:im.
- 293.Uo.
- 294.CSEL.P.188.Csákvár,Boglár
- 295.FML.Acta Urbaria.Káloz
- 296.FML.Uo.Alcsut:1825.

kaszásnak és kazalrakodónak napfelkeltétől nyugtáig	
tartás nélkül St.István nap előtt:	8 X20
	után 9 3/5x 24
tartással " " "	előtt 4 X10
	után 6 X15
alkalmatos gyűjtőnek tartással	2 X 5
	tartás nélkül 4 X10
petrencehordónak és taglózónak	
	tartás nélkül 7 1/5X18
	tartással 4 X10
aratónak maga kenyerén	7 1/5X18
gazda kenyerén	4 X10
kévekötőnek maga kenyerén	2 X 5
gazda "	8 kéve 20

kukorica és krumplikapálónak tartás nélkül	7 1/5X18
szőlőmetsző, kapás, bujtó tartás nélkül	8 X20
tartással	6 X15
gyomlálónak, nyugtatónak, kötözőnek, karóhuzó	
tartás nélkül	4 1/2X12
nád és zsupverőnek napfelkeltétől nyugtáig	
tartás nélkül	18X45
tartással	12X30
zsupkötőnek	
tartás nélkül	8X20
tartással	4X10
arató és nyomtató bére:	
irtott tiszta buza és egy idei rozsos	13-át
kétszeres és rozs	12-ét
tavaszi átallyában	11-ét
kapják.	

297.CSEL.P.188.Csákvár

298.Uo.Forna

299.Szabad:im.

300.Uo.

301.FML.Acta Urbariala.Dunapentele

302.Uo.Hercegfalva

303.Szabad:im.

304.Baracska, Bicske, Boglár, Börgönd, Csákvár, Előszállás, Er-
csi, Érd, Füle, Isztimér, Iváncsa, Lovasberény, Mány, Nadap,
Óbarok, Pákozd, Sárbogárd, Sárszentmiklós, Szabadbattyán,
Szár, Velence, Zámoly

305.FML.Acta Urbariala.Bicske, Mány, Szár

306.Uo.Bicske

307.Uo.Csákberény

308.Uo.Csákvár, Zámoly, Pátka, Pákozd

309.CSEL.P.188.Miscellianae

310.Uo.

311.FML.Acta Urbariala.Szabadbattyán

312.CSEL.P.188.Forna

313.Uo.Kozma

314.Uo.Csákvár

315.Uo.

316.Szabad:im.

317.CSEL.P.188.Boglár

318.FML.Acta Urbariala.Dunapentele

319.Uo.Isztimér

320.Farkas G:A, 1831.évi kolerajárvány Fejér megyében. Al-
ba Regia annales Musei Stephani Regis.1961-62.Szfv.91-3

321.CSEL.P.188.Csákvár

322.Uo.

323.Uo.Magyaralmás

324.Szabad:im.

325.CSEL.P.188.Csákvár

326.Uo.

327.Uo.

328.FML.Acta Urbariala.Dunapentele

329.Uo.Alcsut

330.Uo.

331.Uo.Dunapentele

332.Uo.

333.Uo.

334.FML.Acta Locorum.Velence

335..CSEL.P.188.Magyaralmás

336.Dolgozatomban nem foglalkoztam az iparfejlődés kérdéseivel, egyrészt teljesen feudális jellege miatt, másrészt önálló tanulmány kereteit venné igénybe. Székesfehérvár város történetét szintén nem tartottam tanulmányom tárgyának -önálló gazdasági egység lévén - a kölcsönhatás a város és a megye gazdasági élete között rendkívül laza volt.

Szeretnék köszönetet mondani Dr.Farkas Gábornak,
a Fejér Megyei Levéltár igazgatójának,hogy lehetővé tette számomra a kutatást;

• Mérei Gyulának,a JATE tanszékvezető egyetemi tanárának értékes útmutatásaiért,támogatásáért;
A bicskei Vajda János Gimnázium igazgatójának,
Karádi Imrének,igazgatóhelyettesének,Káli Ferencnek,
hogy megteremtették munkám végzésének nyugodt körülményeit.

Tartalomjegyzék

I. Fejér megye gazdaságföldrajzi jellemzői	2
A. Fejér megye földrajzi jellemzői	3
B. Fejér megye pusztáinak és falvainak jogi viszonyai	7
1. Az egykori nemesi birtokosok rendi csoportjai	8
2. Fejér megye nem nemes népessége	11
II. A gazdálkodás szerkezete a reformkori Fejér megyében	14
A. A nagybirtok gazdálkodási rendje	15
1. Az ercsi uradalom	18
2. Az előszállási uradalom	22
3. A martonvásári uradalom	30
4. Jakabszállás és Csillagmajor	32
5. Az alcsuti uradalom	33
6. A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom	37
7. Összegzés	48
B. A közép. és kisbirtok helyzete a reformkorban	55
A közép és kisbirtokos nemesek életkörülményei	56
C. Fejér megye nem nemes lakossága 1790 és 1848 között	66
1. Az urbéres népesség	67
Az urbéres népesség rétegződése földdel való ellátottsága, vagyoni helyzete	68
A paraszti gazdálkodás ágazatai	80
A zsellérek életkörülményei	86
Az ipar szerepe az urbáriális népesség megélhetési viszonyaiban	88
A kereskedelem Fejér megyében. Kereskedelmi tőkefelhalmozási kísérletek	90
Az urbéres népesség lakásviszonyai	94
Az urbéres népesség művelődési viszonyai	98

2.Fejér megye zsidó lakosságának életkörülményei	99
A zsidóság betelepítése Fejér megyébe	99
A zsidóság tevékenységi köre Fejér megyében	101
3.Fejér megye allódiális népessége	105
Fejér megye allódiális népességének életkörülményei	106
4.Összegzés	109
III.Földesúr-jobbágy viszony a XIX.század első felében	112
1.Az allódiális gazdálkodás kiterjesztésére irányuló törekvések	113
2.A birtokrendezési eljárások megindulása Fejér megyében	122
3.Paraszti fellépések a munkajáradék csökkentéséért	126
4.Küzdelem a dézsma csökkentéséért	132
5.Földesúri törekvések a faizási jogok megnyírbálására	133
6.Földesúri intézkedések a jobbágyok mozgolódásának elfojtására	136
7.Földesúr-falusi előljárók-jobbágyok viszonya	140
8.Küzdelem az állami terhek csökkentéséért	143
9.Összegzés	151
IV.Jegyzetek	151
V. Tartalomjegyzék	160
VI.Összegző táblázatok	162

Fejér megye nemesi lakossága 1843-ban

Helység	családfő
1.Aba	139
2.Acsa	15
3.Adony	18
4.Agárd	1
5.Alcsut	23
6.Balinka	1
7.Baracs	30
8.Baracska	160
9.Báránd	1
10.Batta	11
11.Besnyő	4
12.Bicske	43
13.Bodajk	24
14.Bodmér	76
15.Boglát	1
16.Cece	372
17.Csabdi	78
18.Csala	1
19.Csákberény	17
20.Csákvár	68
21.Csóka	6
22.Csór	18
23.Csősz	132
24.Csurgó	38
25.Dad	2
26.Daja	94
27.Dinnyés	1
28.Doboz	116
29.Dunapentele	38
30.Előszállás	14
31.Érd	2
32.Ercsi	10
33.Etyek	5
34.Falubattyán	10
35.Felcsut	161
36.Füle	30
37.Gánt	1
38.Gárdony	113
39.Gyuró	22
40.Igar	9
41.Inota	1
42.Iszkaszentgyörgy	13
43.Isztimér	2
44.Ivácsa	10
45.Jenő	1
46.Kajászószentpéter	64
47.Káloz	182
48.Keresztes	28
49.Kisfalud	1
50.Kishantos	8
51.Kiskeszi	5
52.Kislók	4
53.Kozma	1
54.Körtvélyes	3

55.Kulldó	17
56.Kuti	2
57.Láng	5
58.Lovasberény	22
59.Magyaralmás	44
60.Martonvásár	11
61.Mány	10
62.Moha	6
63.Mór	32
64.Nadap	1
65.Németegyháza	3
66.Nyék	66
67.Óbárok	19
68.Ondód	5
69.Pákozd	52
70.Pátka	112
71.Pázmánd	14
72.Perkátá	9
73.Pettend	6
74.Polgárdi	10
75.Pusztazámor	19
76.Rácalmás	78
77.Ráckeresztur	5
78.Rácszentmiklós	3
79.Rétszilás	5
80.Sárbogárd	162
81.Sáregres	59
82.Sárkány	1
83.Sárkeresztur	141
84.Sárladány	15
85.Sárosd	19
86.Sárpentele	5
87.Sárszentágota	11
88.Sárszentmihály	10
89.Sárszentmiklós	9
90.Seregélyes	54
91.Sismánd	3
92.Sóskút	1
93.Söréd	4
94.Sukoró	12
95.Szabadbattyán	10
96.Szár	1
97.Székesfehérvár	200
98.Szentiván	2
99.Szentivány	30
100.Szentlászló	6
101.Szerecseny	9
102.Szolgaegyháza	43
103.Tabajd	40
104.Tác	5
105.Tárnok	2
106.Tinód	269
107.Tordas	5
108.Töbörzsök	9
109.Vajta	6
110.Vál	24
111.Veleg	6
112.Velence	98
113.Vereb	11
114.Zámoly	124

Jobbágytelken élő nemesek

Helység	Telkek száma	Házhely
1.Aba	1/8	12
2.Acsa	20/8	1
3.Adony	---	3
4.Alcsut	24/8	4
5.Bicske	8/8	12
6.Bodajk	9/16	--
7.Csákberény	20/8	2
8.Csákvár	7/8	4
9.Csór	9/8	-
10.Csurgó	24/8	-
11.Dunapentele	---	6
12.Érd	---	1
13.Etyek	---	1
14.Ercsi	---	2
15.Falubattyán	5/8	3
16.Füle	24/8	2
17.Gyuró	10/8	5
18.Igar	---	1
19.Inota	4/8	-
20.Iszkaszentgyörgy	12/8	-
21.Kajászsószentpéter	2/8	1
22.Káloz	---	2
23.Keresztes	21/8	-
24.Kiskeszi	6/8	-
25.Kuldó	13/8	-
26.Lovasberény	8/8	7
27.Magyaralmás	2/8	1
28.Martonvásár	---	2
29.Mány	8/8	-
30.Moha	9/8	-
31.Mór	7/8	-
32.Ondód	8/8	-
33.Pákozd	11/8	16
34.Pátka	2/8	4
35.Perkátá	---	1
36.Polgárdi	8/8	6
37.Rácalmás	4/8	2
38.Rácegres	4/8	1
39.Sárkeresztur	6/8	11
40.Sárladány	---	3
41.Sárszentmihály	1/16	2
42.Sárszentmiklós	4/8	-
43.Seregélyes	10/8	7
44.Sukoró	8/8	3
45.Szabadbattyán	4/8	-
46.Tabajd	2/8	-
47.Tác	---	1
48.Tárnok	2/8	1
49.Vál	6/8	3
50.Veleg	7/8	-
51.Velence	36/8	10
52.Zámoly	54/8	12

Fejér megye lakossága az 1828. évi összeírás szerint

Helység	Urbéres			Allodiális			Összes
	tel- kes	há- zas zsellérek	há- zatlan	tel- kes	há- zas zsellérek	há- zatlan	
1. Aba	80	43	41				164
2. Acsa	162	42	52				256
3. Adony	179	202	110				491
4. Alap				45	55		100
5. Alcsut	58	59	15				132
6. Alsószent- ivány				7	34		41
7. Atya				36	3		39
8. Balinka	37	14	23				74
9. Baracs				1	6		7
10. Iváncsa				54	142		196
11. Batta	56	43	13				112
12. Berki							
13. Bicske	356	114	73				543
14. Bod					20		20
15. Bodajk	93	142	55				290
16. Bodmér				8	20		28
17. Boglár	72	60	17				149
18. Csabdi				117	44		161
19. Csala					15		15
20. Csákberény	127	104	45				276
21. Csákvár	269	229	180				678
22. Csóka				76	18		94
23. Csór	52	142	42				236
24. Csósz				2	32		34
25. Csurgó	119	50	43				212
26. Cece	3	23	93				119
27. Dinnyés				9	14		23
28. Diósd				39	19		58
29. Doboz				23	14		37
30. Dunapentele	159	181	82				422
31. Előszállás					17		17
32. Eörs							
33. Ercsi	161	257	24				442
34. Etyek	119	137	43				299
35. Erd	124	249	42				415
36. Egres	69	18	33				120
37. Falubattyán	62	39	17				118
38. Felcsut				27	82		109
39. Forna							
40. Füle	113	38	26				177
41. Gánt	40	68	16				124
42. Gárdony	31	30	16				77
43. Gyuró	76	51	20				147
44. Hercegfalva	116	20	43				179
45. Igar	60	29	18				107

Fejér megye lakossága az 1828.évi összeírás szerint

Helység	Urbéres			Allodiális			Összes
	tel- kes	há- zas zatlan zsellérek	há- zatlan zsellérek	tel- kes	há- zas zatlan zsellérek	há- zatlan zsellérek	
1.Aba	80	43	41				164
2.Acsa	162	42	52				256
3.Adony	179	202	110				491
4.Alap				45	55		100
5.Alcsut	58	59	15				132
6.Alsószent- ivány				7	34		41
7.Atya				36	3		39
8.Balinka	37	14	23				74
9.Baracs				1	6		7
10.Ivánosa				54	142		196
11.Batta	56	43	13				112
12.Berki							
13.Bicske	356	114	73				543
14.Bod					20		20
15.Bodajk	93	142	55				290
16.Bodmér				8	20		28
17.Boglár	72	60	17				149
18.Csabdi				117	44		161
19.Csala					15		15
20.Csákberény	127	104	45				276
21.Csákvár	269	229	180				678
22.Csóka				76	18		94
23.Csór	52	142	42				236
24.Csósz				2	32		34
25.Csurgó	119	50	43				212
26.Cece	3	23	93				119
27.Dinnyés				9	14		23
28.Diósd				39	19		58
29.Doboz				23	14		37
30.Dunapentele	159	181	82				422
31.Előszállás					17		17
32.Eörs							
33.Ercsi	161	257	24				442
34.Etyek	119	137	43				299
35.Érd	124	249	42				415
36.Egres	69	18	33				120
37.Falubattyán	62	39	17				118
38.Felcsut				27	82		109
39.Forna							
40.Füle	113	38	26				177
41.Gánt	40	68	16				124
42.Gárdony	31	30	16				77
43.Gyuró	76	51	20				147
44.Hercegfalva	116	20	43				179
45.Igar	60	29	18				107

46. Inota	71	22	22					115
47. Iszkaszentgyörgy	56	72	21					149
48. Isztimér	93	57	61					211
49. Kajászószentpéter	75	36	53					164
50. Karács								
51. Káloz	65	119	62					246
52. Keresztes	83	48	15					146
53. Kiskeszi	54	20	9					83
54. Kozma	41	7	13					61
55. Kőhényás				13		9		22
56. Körtvélyes						17		17
57. Kuldó	19	6	5					30
58. Kuti	46	21	13					80
59. Ladány	34	112	13					159
60. Lovasberény	200	269	135					604
61. Magyaralmás	64	45	32					141
62. Martonvásár	48	90	44					182
63. Mány	194	109	23					326
64. Moha	50	20	10					80
65. Mór	201	484	398					1083
	24	90	62					176
66. Nadap	37	69	9					115
67. Dad						15		15
68. Nagyhantos						47		47
69. Nagyvenyim						6		6
70. Kápolnásnyék				9		55		64
71. Óbarok				3		27		30
72. Ondód	122	91	43					256
73. Óákozd	119	137	26					282
74. Pátka	139	76	33					248
75. Pázmánd				94		84	27	205
76. Perkáta	223	62	18					303
77. Rácalmás	65	174	86					325
78. Polgárdi	233	61	43					337
79. Ráckeresztur	43	39	14					96
80. Rétszilás						22	2	24
81. Sárbogárd						18	114	132
82. Sárkány	39	44	29					112
83. Sárkeresztur	106	91	43					240
84. Sárosd	44	30	12					86
85. Urhida						71	13	84
86. Sárszentmiklós	64	61	31					156
87. Seregélyes	217	114	51					382
88. Sóskut	89	77	17					183
89. Soponya	116	61	22					199
90. Söréd						79	18	97
91. Sukoró	58	85	18					161
92. Szabadbattyán	39	57	31					127
93. Szár	68	75	29					172
94. Szentágota						15	4	19
95. Szentmihály	46	75	5					126
96. Szentmárton							15	15
97. Szolgaegyháza						1	36	37

III/3

98.Tabajd	139	74	29					242
99.Tárnok	85	78	45					208
100.Tác	103	26	16					145
101.Tordas	35	66	15					116
102.Ujbarok				79	12			91
103.Vajta	66	22	23					111
104.Vál	91	228	26					345
105.Vám								
106.Veleg	59	55	17					131
107.Velence	68	62	29					159
108.Vérszentgyörgy								
109.Vereb	78	26	13					117
110.Zámoly	176	116	32					324
<hr/>								
	6938	6243	2978	94	838	952	18	043

Helység	Az összeírásban név szerint feltüntetett családfelek száma	18-60 év közötti férfiak és nők száma
1.Aba	238	349
2.Acsa	263	615
3.Adony	513	1010
4.Alap	108	125
5.Alcsut	137	288
6.Alsószentivány	41	92
7.Atya	39	444
8.Balinka	81	162
9.Baracs	8	27
10.Ivancsa	196	361
11.Batta	125	246
12.Berki	176	
13.Bicske	602	1211
14.Bod	37	44
15.Bodajk	313	591
16.Bodmér	33	50
17.Boglár	149	306
18.Csabdi	293	280
19.Csala	15	
20.Csákberény	343	577
21.Csákvár	738	1385
22.Csóka	69	174
23.Csór	358	439
24.Csósz	70	122
25.Csurgó	226	492
26.Cece	130	241
27.Dinnyés	25	60
28.Diósd	58	152
29.Doboz	37	67
30.Dunapentele	433	858
31.Előszállás	569	
32.Eőrs	500	
33.Ercsi	484	965
34.Érd	421	932
35.Egrés	141	261
36.Etyek	307	631
37.Falubattyán	162	243
38.Felcsut	112	198
39.Forna	232	
40.Füle	355	375
41.Gánt	130	248
42.Gárdony	205	157
43.Gyuró	150	327
44.Hercegfalva	179	371
45.Igar	107	222
46.Inota	304	249
47.Iszkaszentgyörgy	342	327
48.Isztimér	224	465
49.Kajászószentpéter	165	333
50.Karács	111	

51. Káloz	258	562
52. Keresztes	151	219
53. Kiskeszi	86	167
54. Kozma	62	147
55. Kőhanyás	23	42
56. Körtvélyes	17	57
57. Kuldó	79	72
58. Kuti	86	174
59. Ladány	267	303
60. Lovasberény	606	1272
61. Magyaralmás	150	295
62. Martonvásár	196	393
63. Mány	377	792
64. Moha	85	202
65. Mór	980	2274
66. Nadap	352	438
67. Dőd	94	29
68. Nagyhantos	47	100
69. Nagyvenyim	247	15
70. Kápolnásnyék	65	157
71. Óbarok	60	62
72. Ondód	286	566
73. Pákozd	305	707
74. Pátka	271	501
75. Pázmánd	225	441
76. Perkáta	304	796
77. Rácalmás	562	654
78. Polgárdi	466	780
79. Ráckeresztúr	99	184
80. Rétszilás	24	35
81. Sárbogárd	160	203
82. Sárkány	118	205
83. Sárkeresztúr	243	532
84. Sárosd	86	144
85. Urhida	265	155
86. Sárszentmiklós	165	313
87. Seregélyes	400	811
88. Sóskút	208	374
89. Szabadbattyán	130	287
90. Szár	180	427
91. Szentágota	20	39
92. Szentmihály	199	254
93. Szentmárton	15	31
94. Szolgaegyháza	51	112
95. Tabajd	254	537
96. Tárnok	212	460
97. Tác	149	302
98. Tordas	138	230
99. Ujberek	112	171
100. Vajta	112	251
101. Vál.	351	750
102. Vám	33	
103. Veleg	161	276
104. Velence	160	298
105. Vértszentgyörgy	219	
106. Vereb	117	252
107. Zámoly	335	658
108. Soponya	212	534
109. Söréd	101	181
110. Sukoró	190	343

Iparúzó népesség Fejér megyében az 1828. évi összeírás alapján

Helység	Összes	Telkes	Házasszellér	Házatlan
1. Aba	16	1	6	9
2. Acsa	27	8	9	10
3. Adony	64	-	44	20
4. Alcsut	14	1	11	2
5. Balinka	3	1	-	2
6. Batta	8	2	2	4
7. Bicske	83	12	49	22
8. Bodajk	50	4	32	14
9. Boglár	22	-	19	3
10. Cece	24	-	7	17
11. Csákberény	31	2	23	6
12. Csákvár	151	21	86	44
13. Csór	21	-	10	11
14. Csurgó	21	-	12	9
15. Dunapentele	60	-	43	17
16. Egres	8	-	5	3
17. Ercsi	53	1	48	4
18. Erd	47	-	40	7
19. Etyek	31	3	25	3
20. Falubattyán	7	-	5	2
21. Füle	16	10	5	1
22. Gánt	7	-	5	2
23. Gárdony	13	-	6	7
24. Gut	1	-	-	1
25. Gyuró	20	3	14	3
26. Hercegfalva	11	-	4	7
27. Igar	8	-	7	1
28. Inota	8	-	3	5
29. Iszkaszentgyörgy	9	-	6	3
30. Isztimér	24	1	19	4
31. Kajászószentpéter	17	10	7	-
32. Káloz	39	-	27	12
33. Keresztúr	25	1	20	4
34. Kiskeszi	-	-	-	-
35. Kozma	7	1	1	5
36. Kuldó	1	-	-	1
37. Kuti	1	-	-	1
38. Ladány	13	-	9	4
39. Lovasberény	55	1	42	12
40. Magyaralmás	16	-	13	3
41. Mantonvásár	28	-	15	13
42. Mány	41	11	24	6
43. Moha	10	-	7	3
44. Mór	146	5	84	57
45. Nadap	1	-	1	-
46. Ondód	36	-	21	15
47. Pákozd	21	3	15	3
48. Pátka	16	1	12	3
49. Perkáta	14	1	13	-
50. Polgárdi	33	12	13	8

51. Rácalmás	23	2	12	9
52. Ráckeresztur	8	-	4	4
53. Sárkány	5	-	3	2
54. Sárkeresztur	18	2	9	7
55. Sárosd	5	-	3	2
56. Sárszentmiklós	9	2	5	2
57. Seregélyes	34	9	16	9
58. Soponya	15	5	7	3
59. Sóskut	6	1	3	2
60. Söréd	1	-	-	1
61. Sukoró	9	-	5	4
62. Szabadbattyán	12	2	7	3
63. Szár	21	1	18	2
64. Szentmihály	5	1	4	-
65. Tabajd	26	4	15	7
66. Tác	8	-	7	1
67. Tárnok	9	-	5	4
68. Tordas	13	-	12	1
69. Vajta	7	-	4	3
70. Vél	59	-	54	5
71. Veleg	19	1	17	1
72. Velence	17	1	12	4
73. Vereb	7	-	6	1
74. Zámoly	31	7	20	4
	1745	154	1116	475

Allodiális népesség

1. Alap	2
2. Alsószentivány	-
3. Atya	1
4. Baracs	4
5. Iváncsa	24
6. Bod	2
7. Bodmér	1
8. Csabdi	23
9. Csőka	4
10. Csősz	21
11. Dinnyés	7
12. Csór	3
13. Diósd	3
14. Előszállás	1
15. Eörs	1
16. Felcsut	15
17. Kápolna	7
18. Körtvélyes	1
19. Orond	19
20. Nagyhantos	3
21. Kápolnásnyék	8
22. Óbarok	1
23. Pázmánd	17
24. Sárbogárd	28
25. Szolgaegyháza	1
26. Ujbarok	4

1946

154

1116

475

VI/2

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
51.Velence							1		
52.Vajta								1	
53.Ujbarok								1	
	1	1	1	6	2	6	34	44	68

Az urbáriummal nem rendelkező helységekből:

	1	2	9	6	6
--	---	---	---	---	---

azaz:23 fő

Fejér megye zsidó lakossága az 1848.évi összeírás alapján

helység	családfő	lélekszám
1. Aba	32	114
2. Adony	15	72
3. Alap	18	79
4. Baracska	38	145
5. Batta	5	18
6. Bicske	13	43
7. Bodajk	3	19
8. Bodmér	2	5
9. Cece	74	358
10. Csabdi	21	80
11. Csákberény	1	8
12. Csákvár	9	16
13. Csókakő	1	7
14. Csór	18	54
15. Csősz	6	40
16. Csurgó	4	15
17. Dumapentele	24	111
18. Egres	1	8
19. Ercsi	12	35
20. Érd	5	21
21. Etyek	4	16
22. Felcsut	41	169
23. Füle	2	4
24. Gyuró	3	13
25. Igar	1	6
26. Inota	7	21
27. Iszkaszentgyörgy	4	20
28. Isztimér	3	16
29. Jakabszállás	1	4
30. Kajászószentpéter	64	291
31. Káloz	12	45
32. Kápolnásnyék	36	144
33. Keresztes	1	3
34. Kiskeszi	1	2
35. Kuldó	1	7
36. Ladány	1	8
37. Lovasberény	143	608
38. Martonvásár	5	24
39. Magyaralmás	6	16
40. Moha	1	4
41. Mór	70	338
42. Nadap	1	8
43. Ondód	5	23
44. Óbarok	4	19
45. Pákozd	4	10
46. Pátka	4	25
47. Pázmánd	1	1
48. Perkáta	7	20
49. Polgárdi	14	60
50. Rácalmás	25	107

helység	családfő	lélekszám
51. Sárbogárd	41	180
52. Sárkány	3	16
53. Sárkeresztúr	22	100
54. Sárosd	3	17
55. Sárszentmihály	2	11
56. Sárszentmiklós	2	4
57. Seregélyes	9	29
58. Sóponya	4	17
59. Sóskút	1	8
60. Sukoró	2	14
61. Szabadbattyán	4	14
62. Szár	1	10
63. Szentágota	1	5
64. Szentiván	3	17
65. Szolgaegyháza	5	14
66. Tárnok	3	7
67. Tabajd	6	23
68. Tác	2	6
69. Tordas	1	6
70. Vajta	1	5
71. Veleg	5	21
72. Velence	7	27
73. Vértessboglár	1	4
74. Vértessedoboz	7	28
75. Zámoly	8	24
	<u>918</u>	<u>3887</u>

